Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну
ШЫН
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн
№ 157 (15377) ◆ 1994 чылдың сентябрь 30 пятница ◆ Ат салган шагы 23.40 ⇕ Садар өртээ 150 рубль.

АК БАЖЫҢГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

ВАШИНГТОН. (РосИТА—СЧТА). Россияның Президентизи Борис Ельцинниң болгаш Американың Каттышкан Штаттарының Президентизи Билл Клинтонның бедик деңнелге ужуражыышкыны 1994 чылдың сентябрь 27-де Ак бажыңга эгелээн болгаш ийи хүн дургузунда үргүлчүлээн.

Россия күрүнезиниң баштыңы АКШ-тың найысылалынга чедип келгенинге болгаш бедик деңнелдиг ужуражыышкынның эгелээринге тураскааткан байырлалдың ёзулалы болган: ийи чурттуң күрүне гимнилерин күүсеткен болгаш үгер-бооларның 21 удаа дааштаашкыны-биле байыр чедиришкинин кылган. Россияның Президентизи Борис Ельцин болгаш АКШ-тың Президентизи Билл Клинтон олар хүндүлүг таңныыл начальнигиниң рапортун хүлээп алган.

Россияның болгаш АКШ-тың күрүне баштыңнарының бедик деңнелге ужуражыышкынының үезинде ийи чуртка сонуургалдыг айтырыгларны, делегей политиказының чамдык эң чугула айтырыгларын чугаалажып көрген.

ТР-ниң Дээди Хуралының ийиги сессиязы

АЖЫЛЫ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының сентябрь 28-те уламчылаан ийиги сессиязының ийиги хуралынга Тыва Республиканың мооң мурнунда турган Дээди Советиниң Президиумунуң сан-хөө-ажыл-агый чорудулгазынга чоруткан ревизияның түңнелдериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей кылган.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды сессия хүлээп алган.

Бо айтырыгны сессияга чугаалашканының дугайында отчётту солуннуң дараазында номеринге бээр.

Сессия ажылын сентябрь 29-та уламчылаан.

(Бистиң корр.)

Чөөн-Хемчиктен медээлер

ДҮЖҮТ АЖААЛДАЗЫ

Кожуунда ниитизи-биле ажаар 670 гектар тараа шөлүнден 578 тонна дүжүттү азы 1 гектардан ортумаа-биле 8,6 центнер дүжүттү алыр деп санап турар. «Тыва», «Кызыл-Чыраа» совхозтарда, «Баян-Тала» коллективтиг бүдүрүлгеде дүжүт ажаалдазы шуудаан.

«Чыраа-Бажы» совхозта ажаалда чаа эгелээн. «Шеми» коллективтиг бүдүрүлге бо хүннерде тараа ажаалдазынче кирер.

«Тыва» совхозта дүжүт ажаалдазы өске ажыл-агыйларга бодаарга, темпизи бедик, ажылды организастап кааны база эки боол турар. 7 комбайн үрелиишкин, туруушкун чок ажылдап турар. Ажыл-агыйда ажаалдада ажылдап турар кижилерге таарымчалыг байдалдар тургустунган. Комбайнерлерден Дадар-оол Ондар, Владимир Ооржак, Мөңгүн-оол, Шолбан Кууларлар өскелерден хөй хемчээлдиг тарааны бастырып турарлар.

Теве-Хая суурда төп шаңда 130 тонна кызыл-тас. 20 тонна чиңге-тараа шөллерден дүшкен. Ол тарааны удур-ла арыглап турар.

Токпак-оол САРЫГЛАР.
Чадаана хоорай.

АМ-ДАА УЛАМЧЫЛАВЫШААН

«Баян-Тала» коллективтиг бүдүрүлге кожуунда мал чеми белеткээр талазы-биле мурнунда чоруп турар ажыл-агыйларның бирээзи. Бо чылын баян-талажылар 780 тонна сиген белеткээр хүлээлгелиг, чоокку хүннерге чедир 800 тоннаны белеткеп алган. Ажыл ооң-биле кызыгаарлаттынмаан, бо хүннерде ооң темпизи улам шапкынчаан.

Сиген белеткелинде 90 хире кижи, ийи жаткалыг комбайн, беш трактор, оон ыңай бодалдаар кожуг машиналары хаара туттунган. Сигенчилер ортузунга чарыштың түңнелдерин он хонуктап үндүрүп турар. Августуң сөөлгү он хонуунуң түңнелинде 17 мурнакчыны шаңнааш, кижи бүрүзүнге 50 килограмм далганны берген. А сентябрьның баштайгы он хонуунуң түңнелинде мурнакчыларны 50-50 килограмм чиңге-тараа-биле шаңнаан.

Сыын-Чүрээнде механизастаттынган сигенчи бригаданың онаалдазы 400 тонна, бо хүннерде 480 тоннаны кылып белеткээннер. Ажыл ам-даа уламчылавышаан.

(Бистиң корр.)

СҮТ-БАРААН ФЕРМАЗЫНДА

«Искра» коллективтиг ажыл-агыйның Арыг-Бажы сүт-бараан фермазының инек кадарчызы Эдер-оол Бүрбүевич Монгуш-биле ужурашкаш, чугаалажырымга, ооң чугаалааны:

— Бо чайын Хөндергейниң Чайлаг-Хемге ферманың 380 баш саар инээн кадарчылар Попуушка Сарыглар, Дадар-оол, Геннадий Ховалыглар-биле семиртип чайлаглаткаш, ам Арыг-Бажында көжүп кирип келдивис. 16 саанчы инектерин саап, ашкарып-чемгерип, инек бүрүзүнден хүнде-ле 2 литр сүттү саап ап турар. Ынчангаш Чадаананың сүт заводунга хүннүң-не 1 тонна сүттү дужаап турар бис.

Бистиң фермада 100 баш бызааны бызаа ажаакчылары Татьяна, Доорала Монгуштар сүт, чарба-биле немей чемгерип турарлар. Саанчылардан Тимит Эдер-ооловна Монгуштуң ажылы макталдыг — деп, ол немей чугаалады.

Арагачы ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИ

Чөөн-Хемчик кожуунда чоңга хөлезилиг ачы-дузаны албан, организациялар, бүдүрүлге черлери бо чылдың эрткен айларында 335.935.5 муң акша хемчээлдиг күүсеткеннер. Эрткен чылдың деңнели-биле алырга ол 23,9 катап өскен. Ооң иштинде амыдырал хандырылгазы талазы-биле ачы-дузаны 231.919 муң акша хемчээлдиг чедирип, эрткен чылдың деңнелинден 3,2 катап өстүрген боол турар.

Хөлезилиг ачы-дузаны чоңга «Чыргакы» совхозтуң дирекциязы эң-не хөйү-биле чедирген. Эрткен айларда совхоз ажылчыннарга 37430 муң акшаның хөлезилиг ачы-дузазын чедирген. Олардан «Хөндергей» коллективтиг ажыл-агый база чыда калбаан. Бо ажыл-агыйның удуртукчулары чонунга 29340 муң акшаның ачы-дузазын чедирип, ол көргүзүүн эрткен чылдыындан 7,6 катап көвүдеткеннер.

Эң-не эвээш ачы-дузаны «Искра» коллективтиг ажыл-агый чедирген. Ол чоңга чүгле 60.0 муң акшаның дузазын көргүскен. Оон соонда «Кызыл-Чыраа» совхоз, «Шеми» коллективтиг ажыл-агый болгаш «Хорум-Даг» колхоз чоруп орар. Олар 271,0 муң акшадан 402,0 муң акшаның ачы-дузазын кылганнар. Чадаана хоорайның бүдүрүлге черлеринден АТБ чоңга 25372,0 муң акша хемчээлдиг дузаны чедирип, эрткен чылдыындан 8,9 катап хөй ажылды кылган. Нотариалдыг контора 11537,4 муң, киночеткилер чери 17856,0 муң, электрилиг харылзаа чери 209.5620 муң акшаның дузазын көргүскеннер.

Моон алгаш көөрге, эң хөй дузаны чоңга электрилиг харылзаа чери көргүскен болуп турар. А эң-не эвээш хемчээлдиг дузаны Чадаананың хлеб заводу чедирген. Бо бүдүрүлге чери чүгле 60,0 муң акшаның дузазын көргүскени четпес. Ол ышкаш кожууннуң санитар-эпидемиологтуг станциязы, «Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агый чери чоңга хөлезилиг ачы-дуза чедирбээн. Оларга оруктудуг септээр болгаш тудар эргелел база хамааржыр.

Амыдырал хандырылга талазы-биле хөлезилиг ачы-дузаны хөй адырлыг коммунал ажыл-агый чери 6091,0 муң, АТБ 3458,0 муң, «Угулза» биче бүдүрүлге 3520,0 муң акшаларга чедиргеннер. «Чыргакы» 579,0 муң, коллективтиг ажыл-агыйлардан «Хөндергей» 213,0 муң, «Чыраа-Бажы» 1633,0 муң акшаның ажылдарын чоңга кылып бергеннер.

Каадыр-оол ТУВАК.

Кызыл хоорайның чылыг хандырылгазының талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1994 чылдың сентябрь 26. № 409. Кызыл хоорай.

Кызыл хоорайда чаагайжыды туткан 210, изиг суу чок чылыдылгалыг — 86, чаагайжыдылга чок — 654 бажыңнар, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның 34, өөредилге черлериниң — 13 ниити чуртталга бажыңнары бар. Чылыг четкилериниң узуну 72 километр. Оларны 1994/95 чылдарның одалга сезонунга белеткээр талазы-биле элээн ажылдар кылып чоруттунган. Эң берге байдалдыг 6 чуртталга бажыңнарынче барган чылыг четкилериниң хоолайларын, беш бажыңның подвалдарында канализация системаларын солаан, 131 бажыңның одалга системаларын чуп, базыышкынга хыналдазын кылган, 118 бажыңнарның чылыг дамчыдылгазын хынап көрген, 864 метр хемчээлдиг чылыг четкилерин септээн, бүгү уруглар садтары белениниң паспорттарын алган, школаларны болгаш эмнелге черлерин чылыг кииреринге дужаары дооступ турар.

Кызылдың чылыг-электри төвүнүң белениниң айтырыы дүвүрелдиг болдуруп турар. Чылыг хандырылгазы дээш бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның өрези 1994 чылдың сентябрь 20-де байдал-биле 3,4 миллиард рубль болган, ооң хараазы-биле капитал септелге талазы-биле көрдүнген ажылдар долузу-биле кылдынмаан, норма езугаар складка хөмүр-даштың курлавыры 60 муң тонна болур турда, 1994 чылдың сентябрь 15-те хөмүр-даш курлавыры 12 муң тонна болган.

Республиканың энергетика комиссиязынга хөмүр-даш талазы-биле кирген сан-түңнерни тулгаштырып көөрге өртектер Экономика яамызынынга (Хлыбов) дүүшпейн турар, ол чорук чылыг бээр одаар чүүлдүң өртек-үнезиниң дыка бедиринге чедирер.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызы (Дьяков), Кызыл хоорай чагыргазы (Сат), Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республиканың Национал банкызы (Южаков) хереглекчилерден чылыг энергиязы дээш өрени эгидериниң болдунар бүгү хемчеглерин 1994 чылдың октябрь 15-ке чедир ап чорудар.

2. Кызыл хоорай чагыргазы (Сат) өрезин эгитпээн бүдүрүлгелерге, организацияларга, шериг кезектеринге болгаш өске-даа хереглекчилерге чылыг бээриниң талазы-биле шыңгыы чурумну тургузар.

3. Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызы (Дьяков), Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый яамызы (Монгуш), Кызыл хоорай чагыргазы (Сат), Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар күрүне комитеди (Кадралиева) 1994 чылдың октябрь 15-ке чедир:

— Кызылдың чылыг-энергия районун муниципалитет өнчүзүнге дамчыдып бээриниң айтырыын өөренип көөр болгаш саналын республиканың Чазаанга киирип кээр;

— хоорайның бүгү чылыг четкилериниң ажыглалының талазы-биле чаңгыс аай организацияны тодарадыр.

4. Сан-хөө яамызы (Салчак) Кызылдың ЧЭТ-ке 100 млн. рубльди № 4, 5 котелдарның калбарткан агар септелгезин чорударынга Тыва Республиканың Чазааның курлавыр фондузундан үндүрүп бээр.

Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар күрүне комитеди (Кадралиева) ажык хевириниң «Красноярскэнерго» акционер ниитилелдиң филиалынга Кызылдың ЧЭТ-тиң устав езугаар капиталын эде көөрүн, өнчү-хөреңгиниң республика үлүүн тодарадырын саналдаар.

5. «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге (Хроменков) Кызылдың ЧЭТ-ке 10 муң тонна хөмүр-дашты чүдүрүп чорударын болгаш оон ыңай ЧЭТ-тиң хонукта хереглелинге дүүштүр чүдүрүп чорудуп турарын саналдаар.

6. Экономика яамызы (Бегзи) хөмүр-дашка тарифтерни эде көрүп тура, ажылдап үндүрүп турар чылыг энергиязының өртек-үнези-биле ону дүүштүрер.

7. Кызыл хоорай чагыргазы (Сат) чурттакчылыг бажың бүрүзүнде чылыгның болгаш сугнуң артык чарыгдалын илередир талазы-биле комиссияны тургузар, ындыг чарыгдалдарны болдурбас талазы-биле хемчеглерни алыр.

8. Төпчүткен одалга системазынга чаа ажыглалга киирип турар объектилерни кожаарын Энергетика комиссиязының (Дьяков) болгаш Кызыл хоорай чагыргазының кады хүлээп алганы шиитпирниң үндезининге болдурар.

Ш. ООРЖАК.

КНО-нуң Кол Ассамблеязының 49-ку сессиязынга

Б. Н. ЕЛЬЦИННИҢ чугаазы

НЬЮ-ЙОРК (РосИТА-СЧТА). «Улуг күрүне боол хевээр арткан» Россия делегей ниитилежилгезиниң хемчээли-биле дең эргелиг кады ажылдажылгада болгаш КНО-нуң реформазынга киржиринге белен» — деп, Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының 49-ку сессиязынга медеглээн.

Чуртта чаартылгаларга үнелелди Президент тайылбырлаан болгаш делегейниң айыыл чок чорууну кады ажылдажылгазының айтырыгларынга хамаарыштыр Россияның туружун тодаргайлаан. Делегейге айыыл чок чоруктуң быжыг системазын тургузарынче угланган тодаргай чугула саналдарны ол киирген болгаш делегейде амгы байдалга Каттышкан Нациялар Организациязының ролюнга делгереңгей-биле доктааган.

Делегейниң ийиги дайынының уржуунга төнчүзүн Россия салган деп, Президент медеглээн: Германиядан, Төп Европадан болгаш Прибалтикадан Россияның шериглерин үндүрүп алыры доозулган. Россия бодунуң ол базымнары-биле Европага турган удур туржуушкунну ажып эртеринге болгаш айыыл чок чоруктуң чаа структураларын аңаа тургузарынга дузалаан. Россияның айыыл чок чоруунуң айтырыгларын өске чурттарның талазындан ханызы-биле билген турарынга идегеп турар бис деп, Борис Ельцин онзалап демдеглээн.

«Дайыннар болгаш чепсектиг месилдежиишкиннер, экологтуг халаптар чокка Россияга тайбың херек» деп, Россия күрүнениң баштыңы делегей ниитилежилгезиниң улуг шуулганынга медеглээн. Ядролуг чепсек болгаш массалыг узуткаашкын чепсээниң өске-даа хевирлери делегейге кажан-даа турбазын Россия күзеп турар. Ынчаарга делегейде эң хөй ядролуг чепсектиг ийи күрүнениң аразынга харылзааларны чогумчалыг кылдыр хөгжүдериниң эргежок чугулазын Борис Ельцин чугаалаан. Россияның болгаш АКШ-тың аразынга стратегтиг кады ажылдажылганың тургустунарынга бүгү делегей сонуургалдыг.

Душкен ССРЭ-ниң эвилелдешкен республикалары болуп турган чурттарга тайбыңны хандырарының херээнге Россияның ролюн Президент демдеглээн. Ооң чугаалааның езугаар алырга, Молдовада быжыг тайбынчыдылга тургустунган, Грузияда тайбыңчыдылга чорудулга бурунгаарлап бар чыдар. Даг Карабахтың девискээринге хан төгүүшкүннүг месилдежиишкинни соксадырынга идегел бар, Таджикистан талазы-биле баштайгы дугуржулгалар чедип алдынган.

Бо бүгү чүүлдерге сеткил оожургадыры элек деп, Россияның удуртукчузу чугаалаан. Хамаарышпас чаа күрүнелерде хөй миллион россияннарның амыдыралы бөдүүн эвес болгаш дыка нарын байдалдыг боол турарын Борис Ельцин демдеглээн. Чаңгыс ада-чурттугларывыстың салым-чолун тоомча чок езу-биле көрүп шыдавас бис деп, ол медеглээн. «Кижи эргелерин камгалаары — ол дээрге, демократтыг күрүне бүрүзүнүң даштыкы политиказының эң чугула кезээ дээрзин демократтыг чурттар херек кырында бадыткап көргүзер ужурлуг».

Каттышкан Нациялар Организациязының хайгааралы-биле тургустунар делегейниң айыыл чок чоруунуң чаа системазын хандырарынга хамаарышкан тодаргай хемчеглерни Россия саналдап турар. **Бирээде,** ядролуг чепсектиң шенелделерин хоруур дугайында бүгү-ниитиниң керээзин чарар талазы-биле чугаалажыышкыннарны дүргедедири база үре-түңнелдиг болдурары эргежок чугула. Каттышкан Нациялар Организациязының тургустунганындан бээр 50 чылын демдеглээр 1995 чылда ол керээге ат салырынга Россия белен деп, Россияның Президентизи медеглээн. Россияның болгаш АКШ-тың стратегтиг боо-чепсээн кызыгаарлаар талазы-биле тодаргай чаа базымнарны кылырын Б. Н. Ельцин саналдаан. **Ийиде,** массалыг узуткаашкын чепсектериниң нептерээрин болдурбас эң чугула сорулга бүгү кижи төрелгетенниң мурнунда туруп турар. Б. Н. Ельцинниң бодалының езугаар алырга, ядролуг чепсээ чок чурттарның айыыл чок чоруунуң магадылалын тодаргайлаары негеттинип турар. **Үште,** айыыл чок чоруктуң бүгү-ниити системазын тургузарынче угланган хемчеглерни боттандырар. Россияның бодап турарының езугаар алырга, боо-чепсектерниң болгаш шериг техниказының делегей рыногун таарыштырарының айтырыгларын чугаалажып көөр хөй талалыг делегей шуулганын чыылдырары чүүлдүг болур. **Дөртте,** тайбыңның болгаш айыыл чок чоруктуң девискээр программаларын чугаалажып көөрүн эгелээрин Россия саналдап турар. **Беште,** шериг үлетпүрүн хамаатылыг хереглелиниң чүүлдерин бүдүреринче шилчидер талазы-биле делегей конференциязын 1996 чылда чыылдырары чугула. Ындыг конференцияны Каттышкан Нациялар Организациязының деткимчези-биле чыылдырып болур.

1995 чылды делегейниң ийиги дайынынга өлгеннерниң тураскаалының чылы кылдыр чарлаарын Россия Федерациязының Президентизи саналдаан.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

РФ-ТЕ АЖЫЛ ЧОКТАР — 1.392 МУҢ

МОСКВА. РФ-тиң Күш-ажыл яамызының «Реалистер» дээр клуб-биле кады эртемниң, социал адырның яамыларының болгаш төп албан черлериниң төлээлекчилерин киириштир эрттирген «Төгерик столунуң» киржикчилери — эртемденнер болгаш специалистер-даа Россияда күш-ажыл рыногунуң болгаш кижилерниң ажыл чокталыышкынының айтырыгларынче улуг кичээнгейни салган.

Ол дугайын ыяк боданыр үе келген: амгы үеде чуртта албан черинге тускай даңзылаткан ажыл чоктарның ниити саны 1.392 муң чеде берген. Чайгы айлар үезинде бүрүткеттинмээн ажыл чоктар саны дыка көвүдээн.

ЧАЗАК КОМИССИЯЗЫНЫҢ АЖЫЛЫ

МОСКВА. Красноярск крайга болган ужар чүүл айыылының чылдагааннарын истеп көөр талазы-биле Чазак комиссиязының дыңнадыын езугаар алырга, эрткен понедельникте Красноярск — Тура аразынга ужудуушкун кылып чорааш, үрелиишкинге таварышкаш, чуура дүшкен ЯК-40 самолеттуң 23 пассажири болгаш 3 экипаж кежигүнү шуптузу өлген. Ол самолет агаар байдалының ужурундан Ванавара аэродромга хонар ужурга таварышкан, ынчалза-даа аңаа 40 километр четпейн чорааш, кээп дүшкеш, бузулган.

ХАМААТЫ КАМГАЛАЛЫНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕЗИ

УЛАН-УДЭ. Хамааты камгалалының ажылдакчыларының Улан-Удэде эгелээн командылал-штаб өөредилгезиниң сорулгазы — чайгаар болган айыыл-халаптың болгаш үрелиишкиннерниң үезинде хамааты камгалалының күштерин углап-башкарары боол турар. Ол шенелде-өөредилгеде Хамааты камгалалының болгаш онза болуушкуннар херектериниң талазы-биле девискээр төвү, күүсекчи эрге-чагырга органнарының төлээлекчилери болгаш экономиктиг объектилерниң удуртукчулары база киржип турар.

ВОЛОСТИЛЕР БОЛГАШ УЕЗДИЛЕР ТУРГУСТУНАР

КЕМЕРОВО. Кемерово областың Чагырга-девискээр хуваалдазының чаа тургузуунуң, волостилерни болгаш уездилерни катап тургузарының айтырыгларын Кузбасстың хөй-ниити палатазы чугаалажып көрүп турар.

Ол саналдың авторларының чугаалап турары-биле алырга, шаандакы тургузугже катап кирер чорук чүгле эрткен үениң чаңчылдарын эдерери ол эвес харын база амгы үениң хөй-хөй айтырыгларын үзе шиитпирлээринге орукту ажыдып берип турар. Чижээ, Кузбасстың амгы үениң 20 хоорайларының болгаш 19 көдээ районнарының орнунга чүгле 24 уезд турар апаар. Ол дээрге дыка улуг чиигелде-дир.

ЧУРТТАР АРАЗЫНЫҢ ЯРМАРКАЗЫ

ИРКУТСК. Иркутскиде чылдың болур чурттар аразының калбак ярмарказы ажыттынган. Ол болза Сибирьде боол турар ярмаркаларның эң улуу болур. Аңаа киржир чагыгны чурттуң болгаш даштыкының-даа беш чүс хире бүдүрүлгелери, фирмалары болгаш компаниялары киирген турган.

Байкал чоогу дээрге барын болгаш чөөн чүкте чурттарны садыг-наймаа харылзааларының тудушкан белдири боол турар. Чогум-на ооң ужурундан база-ла мурнундагы чаңчыл езугаар Германия, Мурнуу Көрей, Кыдат, Пакистан, Моол дээн ышкаш, өске-даа чурттар ында киржип турар.

ТУСКАЙ КОМИССИЯНЫ ТУРГУСКАН

БАРНАУЛ. Алтай крайның чагыргазы төлевир кризизиниң чылдагааннарын истеп, чок болдурар талазы-биле тускай комиссияны тургускан. Ооң баштайгы хуралынга ол крайда сайгартынмаан үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый продукциязының дыка хөй курлавырының чыгдына берген чыдарын айыткан. Чижээ, складтарда болгаш элеваторларда эрткен чылдарның дүжүдүнүң 760 муң тонна хире тараазы чыдар болган. Крайның бодунда көк-тараага, сулага, кызыл-таска хереглел улуг эвес боол турар. Ынчаарга Алтайның кол продукциязы болур тарааны кожа черлерже азы даштыкыже үндүр садарының оралдажыышкыннары чедимче чок: демир-орук хөлезизи тарааның бот-үнезин ажар болган.

Крайның көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери тараачыннарга хөй миллиард рубль өрелиг боол турар, ынчаарга эът комбинаттарында, саржаг-быштак складтарында продукция дагланы берген чыдар. Үлетпүр бүдүрүлгелеринде байдал база шак-ла ындыг боол турар.

«ОРУС-ИДИШ СЛОВАРЬ»

БИРОБИДЖАН. Еврей автономнуг областа «Орус-идиш словарьның» баштайгы экземплярының парлаттынып үнгени-биле еврейлерниң кол дылдарының бирээзи болур идишти өөренип турарларга методиктиг дузалал номнарының парлаары доозулган.

Словарьның тургузукчузу — педагогика эртемнериниң кандидады Татьяна Файн ында эң-не калбаа-биле ажыглаттынып турар беш муң ажыг идиш сөстү болгаш орус тайылбырлыг домактарны киирген боол турар. **Биробиджанның күрүнениң** еврей болгаш дыштаныр хүн школаларынга, педагогика институдунга, а ол ышкаш еврей өг-бүлелерниң уругларынга төрээн дылдың эге өөредилгезин чорудуп турар уруглар садтарынга идишти өөренирин дүргедедип, ханыладырынга ол дузалыг болур.

(РосИТА-СЧТА).

БИСКЕ ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕР

Тыва Республиканың чурттакчылары — хүндүлүг хамаатылар!

Республиканың дүлей уругларының школа-интернадының өөреникчилери болгаш башкылар коллективи Силерни кыйгырып тур!

Республиканың бүгү чурттакчыларындан шыдаар-ла шаа-биле материалдыг дуза чедирерин дилеп тур бис!

Бистиң дыка аар-берге материалдыг байдалывыс бистерни ындыг базымны кылып, дилеглерни кылырынче албадапкан.

Кулаа кадыг, дыңнавас бичии уруглар чылдың хөй кезиин ада-иелериниң чылыг-чымчак эргеледиишкини чокка, школага эрттирип турар. Ында оларның күш-дамыр болгаш угаан-бодал, сагыш-сеткил талазы-биле чогумчалыг өзүп, мандыырынга таарымчалыг байдалдар чок боол турар. 3×3, 3×2 **хем**чээлдиг класстар өрээлдери дыка дакпыш; удуур өрээлдерде уруглар сыңышпас — 15—20 кижи удуп турар, класстар чедишпезинден уруглар подвалга безин кичээлдээр ужурга таваржып турар. Ол-ла подвалда ном саңы болгаш кулаа кадыг, дүлей уругларга эргежок чугула дыңнаар херекселдерлиг кабинеттер тургустунган болгаш ында уругларны чугаалаарынга, дыңнаарынга өөредип турар. Столовая аңгы, даштын турар. Ол бүгүге бистер дыка-ла үр шыдажып келген болгаш моондаа соңгаар шыдажып туруп болур ийик бис. Ынчалза-даа бистиң турар бажыңывыс шуут эргижиреп, үрелир четкен болгаш туалеттер безин сандан үнген. Канализация база үрелип сандан үнген, бистиң школавысты суг шыва ап, өл-шык кедерээн, идик-хевивис эргижиреп, самдараан болгаш класстарда база удуур өрээлдерде дыка соок.

Душ, ванна өрээлдери чок боол турарының уржуундан кодур-аарыының коргунчуг хамчыы бисти база оюп эртпээн, уруглар арыг-шевериниң негелделери шуут сагыттынмайн турар хоорай чунар-бажыңынга барып чунуп турар.

Эң кол боол турар чүүл болза: кулаа дүлей, инвалид уругларга стационарлыг болгаш тус-тузунда ажыглаар дыңнаар аппараттарны, а ол ышкаш дыңнаар болгаш чугаалаар аргаларны улам сайзырадырының өске-даа аппараттарын уруглар ажыглаар ужурлуг. Ынчаарга оларның өртектери ам муң эвес, а миллион-миллион рубль апарган болгай. Олар ынчангаш бисте чок. Эргилери үрелгилээн, а чаа аппараттарны салып ап шыдавас-тыр бис. Чүге дээрге акша чок дээр!!!

Уруглар школага кирген үезинден эгелээш, ону доозарынга чедир ыяк эмнедир ужурлуг. Ооң ужурундан чүгле чогуур эм-тан эвес, харын база эмнелге-кадыкшыдылга дерилгелери база чугула херек боол турар. Аңаа база-ла акша-хөреңги чок!!!

Школа-интернаттың уруглары боттарының өске бүгү эштери ышкаш чурттаарын: эки шынарлыг аштанып-чемненирин, аянныг кылдыр кеттинерин болгаш хөй-хөй чараш ойнаарактарлыг болурун күзеп турарлар. Ам база-ла акша-хөреңги чок дээр!!!

Буянныг-чаагай сеткилдиг кижилер, бистиң дилээвиске дыңнангыр боол, аваларның чылыг-чымчак сөстерин, дамырактарның шылыраажын, часкы чаъстаашкынның дамдыдаажын дыңнаар арга чок инвалид уругларның кыйгырыынга харыылаарын дилеп тур бис! Буянныг ачы-дузаның холун бисче сунуп көрүңер!!!

Ол ышкаш кайда-ла-бир черде чогум-на силерниң дузаңарны хереглеп, идегеп турар уруглар барын, хуулгаазыныг үннерни дыңнаарын күзеп, манаан уругларның чүректериниң идегели соп турарын утпаңар.

Силерден биске дузалаарыңарны, бисти деткиириңерни база катап дилеп тур бис!!!

Бистиң тускай агар санывыс бо-дур: 142619, Национал банк МФО 264006 ИУУ (дүлей уругларның школа-интернадынга. Сорулгазы: дуза чедирери).

ДҮЛЕЙ УРУГЛАРНЫҢ ШКОЛА-ИНТЕРНАДЫНЫҢ УРУГЛАРЫ

школаның 40 чыл оюнга тураскаадып, 1994 чылдың октябрь 8-те 10 шакта болур буянныг ачы-дуза чедирериниң марафонунга кээп киржиринче үлетпүр бүдүрүлгелерниң, албан, организацияларның, өске-даа күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилерин, удуртукчуларын чалап тур.

Школаның адрези: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, № 3 бажың.**

Мал эмчилери-биле чугаа

ХАРЫЫСАЛГАДАН ХАМААРЖЫР

Эрткен чылын Таңды кожууннуң ажыл-агыйларынга малдың кодурлаашкыны аажок нептереңгей болган. Кодур аарыындан кожуунда шээр малдың баш саны дыка кызырылган. Ынчангаш бо чылын ону катаптавас орулга-биле кандыг хемчеглер алдынып турарын сонуургап, кожууннуң мал аарыгларынга удур ажыл чорудар станциязының эмчилери-биле ужуражып, элээн каш айтырыгларны салган мен.

— Ким Сокашович, силер, станцияның улуг мал эмчизинге база анаа эмчизинге-даа дыка-ла үр ажылдап келдиңер. бо эрткен кыжын чоп кончуг хөй мал кодур аарыындан өлүп хорааныл, оон кол-ла чылдагааны чүде ирги?

К. Куулар: — Ийе, бо кончуг чөптүг айтырыг. Ооң кол-ла чылдагааны бистиң санап турарывыс-биле алырга, мындыг: бирээде, ажыл-агыйлар акша-төгериктиң чедишпезинге сылдап алгаш, эрткен чылын чайгы база күскү чуулданы эки организастап шыдаваан. Ийиде, чамдык ажыл-агыйларның улуг мал эмчилериниң талазындан онаашкан ажылынга ээ-харыысалга чок болганын манаа черле чугаалаксап тур мен. Чижээлээрге, дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы эрткен чылын күскү чуулданы эрттирбээн-не болгай. Ынчангаш бо ажыл-агыйның кодан бүрүзүнге кодур нептерээн турду. Үште, часкы, чайгы үелерде кажааларның дезинфекциязын кылбайн келгенинде.

— Барып-барып, дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйынга канчап кодур нептереп турар чоор, ында ажыл-агыйның тускай эртемниглериниң аңгыда, эртем ажылы чорудуп турар эртемденнер база бар эвес чүве бе? Мал ажыл-агыйының талазы-биле тускай киллис бар ышкажыгай.

К. Куулар: — Манаа эртем ажылы чорудуп турар тускай эртемниглерни буруудадып шыдавас мен, эртем ажылы дээрге эртем ажылыла болгай, а бүдүрүлге бир аңгы. Кол-ла буруузу ажыл-агыйның улуг мал эмчизи З. М.-Д. Ооржакка онаар апаар. Бо ажыл-агый эрткен чылдагы кодурдан ам-даа түңнел үндүрбээн деп болур. Чүге дизе, күскү чуулдаже ам-даа кирбээн. Бо силерниң чаныңарда орар **Александр Араптан** станцияның кол эпидиозолог эмчизи-дир, оон айтырып көрүңер даан.

— Шынап-ла, күскү чуулдаже кирбээни шын бе, Александр Дууденович? Ам мырыңай тос ай төнүп, сооктуң тыныжы чоокшулап, тайгалар баштарында харын безин чааш берди ышкажыл, ам кажан күскү чуулдазын кылыр дээн улус боор?

— Мен бо ажылды дорт харыылап турар кижи болганымда, учёт-отчёт менде. Ынчангаш демдеглел кылып турар тускай журнал бар. Үстүнде айыттынган ажыл-агыйның директорун база улуг мал эмчизин каш-даа катап сагындырган мен. Ол хирезинде тоомчага албас боор-дур. Чуулдага белеткенип-ле тур бис дээр, а херек кырында белеткел ажылы-даа көзүлбес. Ол ышкаш чайгы кыжык аарыынга удур тарылга кылбаан. Чаңгыс-ла ажыл-агый база-ла дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы.

— Учёт-отчёт силерде чүве болганда, бо чылын чуулданың ниити байдалы кандыгыл?

— Ниитизи-биле чүгээр деп болур. Эрткен чылын кодур аарыы «Революцияның чалбыыжы» совхозтан аңгыда, өске ажыл-агыйларның шуптузунга турган болдур эвеспе. Бо совхозта кодур чүге чогул. чүге дизе, кожууннуң ажыл-агыйларындан чаңгыс-ла бо совхоз кажааларга дезинфекцияны чоруткан. Бодап көрүңер даан, кодур аарыының тывылдырыкчылары саргыларны чок кылбаска, кодур катап тыптып келбейн канчаар. Ылаңгыя кодур хойлар кыштаан кажааларга безин дезинфекция кылбас-тыр бис. А «Революцияның чалбыыжында» дезинфекция чорудар тускай «ДУК» дээр машина бар. Ынчангаш чылдың-на чогуур үезинде бо ажылды чорудуп келген болгаш ында кодур чок бооп турар. Өске ажыл-агыйларда тускай бо машина шуут чок. Ынчангаш дезинфекция кылдынмайн турары ол.

— Дезинфекция кылбаска кодурнуң тывылдырыкчылары ийи-үш чыл-даа читпес дээр болгай, кодур хой кыштаан кажааларны арыглап аштавас чүве болза, аарыг база катап тыптып эгелээр-ле ыйнаан, Александр Дууденович?

— Ийе, ынчанмайн канчаар. Моон мурнунда чылдарда «ДУК» дээр тускай машиналар ажыл-агыйларга турган-на болгай. Ам олар шуут эргижирээн, бар-даа болза эде дерип каапкан боор-дур. А ону ам садып алыр дээрге акша-төгерик ажыл-агыйларда чок. Ындыг-даа болза чүгле ол машина-биле эвес, янзы-бүрү насостарны хол-биле ажыглап тургаш, кажааларның дезинфекциязын чорудуп ап болур. А ажыл-агыйларның тускай эртемниглери дезинфекция чорудар ажылды шоолуг тоомчага албайн турар байдал база бар. Бир эвес кодурдан шуут адырлып алыр деп бодаар болза, кандыг-даа аргаларны ажыглап болур чүве дийин.

— Чуулда, дезинфекциядан аңгыда кандыг хемчеглер ап болурул, Александр Дууденович?

— Чамдык кадарчылар кыштагдан көжүп чоруурда, оола чадаарда, кыштаг-хоразын арыглап кагбас боор-дур. Харын-даа көржениң безин аштап кагбас кижилер бар. Өлген малдарның сеги безин ында-мында шагжая берген чыткылаар. Кыштаганың ишти-даштын кижи бодунуң күжү-биле канчап черле чугайлап албас деп. Кажаа-хоразы арыг-силиг, ишти-даштын чугайлап каан турар болза, кодурнуң саргыларынга удур демиселге дөмек болур ийик. Кажаа-хоразын үе-шаанда аштап арыглавас чорук дээрге шээр мал бригадирлериниң, малчыннарның боттарының база мал эмчилериниң ээ-харыысалга чок ажылы дизе чазыг болбас боор.

Ол ышкаш малчыннарның талазындан хуу малдарны кайы хамаанчок орнап солушканындан кодур хамаанчок, өске-даа халдавырлыг аарыглар тыптып болур. Чамдык таварылгаларда ажыл-агыйларга брак хойларны үскеш, оларны күрүнеге дужаар хойлар-ла болгай дээш чуулдаже киирбейн баар. Оон брак дээн хойлар дужааттынмайн баар таварылгалар база бар. Ынчан чугдунмаан ол хойларны коданнарже тарады бээр таварылгалар база турган. Күзүн чугдунмаан хойлардан кодур тыптып турбайн канчаар. Брак хойларны кадарчылар боттары аалдарынга үзүп кааптар. Ынчанмынчан машина-биле ап алгаш, чуур бис деп тургашла бригадирлер ону чугбайн баар таварылгалар кайы хөй. Ужурунда болза садар-даа хойларны ыяап чуур ужурлуг. А ажыл-агыйның удуртукчулары, тускай эртемниглери эм-тан харамнангаш ындыг чүве ийикпе, чугбайн баар боор-дур.

— Малдың янзы-бүрү халдавырлыг аарыгларынга удур тарыышкын чорудар болган. Бо ажылды канчаар организастаан ирги?

— Янзы-бүрү тарылгаларны чаңгыстап адаар болза, оларның саны хөй. Мен борта чүгле ийи кол таварылганы айтыр бодай-дыр мен. Бирээде, бруцеллёзка удур, ийиде, сибирь язвазынга удур тарылгалар кол черни ээлеп турар. Бо таварылганы ажыл-агыйлар колдуу-ла организастыг доозуп алган. База-ла Сосновканың дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы сибирь язвазынга удур тарылганы кылбаан. Ийи-үш катап ону сагындырган мен. Ол хирезинде бо хүннерге чедир тарылга кылдынмаан.

— Ким Сокашович, ол хире сагындырып турда тоовас удуртукчуларны, мал эмчилерин хемчээн ап, коллегия хуралынга чугаалажып азы боттарының талаларындан торгаал онаан болбас чүве бе?

— Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң бо амгы үеде чурттап турарывыс ажыкчарлыг, демократия база рынок харылзаазының үезинде кым-даа чүнү-даа тоовас болган чүве ийин. Кижи бүрүзү боду билир апарган. Моон мурнунда коммунистер чагырып, дужаап турар үеде кандыг турган ийик, боттарыңар билир-ле болгай силер. Коммунистерни партияның район комитединиң бюрозунга тургузуп турду. Ону арта «хевис кырынга тургузар» деп чугаалажып турдувус.

Чугааны Савый-оол ООРЖАК чоруткан.

Аренданың чаа хевири

ЛИЗИНГ ДЕП ЧҮЛ?

Сергей Иргитович Сүге-Маадыр — Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының энергетика килдизиниң начальниги.

Бистиң корреспондентивистиң С. И. Сүге-Маадыр-биле заводтан чаа үндүрген техниканы узун хуусаада арендалап тургаш, садып алырының бир чаа хевири болур харылзаштырыкчы лизинг дугайында интервьюзун моон адаанда парладывыс.

Айтырыг: — Сөөлгү үеде Тывада «лизинг», «лизинг техниказы», «харылзаштырыкчы лизинг» деп сөстерни нептеренгей ажыглаар апарганын эскердим. Ону ылаңгыя акша-төгерикке чединместээн көдээ бүдүрүлгелерде үргүлчү ажыглаар апарганы илдең. Лизинг деп чогум чүл ол, Сергей Иргитович?

Харыы: — Мээң мурнумда бо чыдып турар «Бизнесменниң словары» деп календарьда «Лизинг дээрге — машиналарны, дериг-херекселдерни, транспортту, бүдүрүлге-ажыл-агый тудугларын болгаш оон-даа ыңай аар өртектиг хөреңгилерни үр хуусаада арендалаары, дериг-херекселдерни ажыглаарының болгаш садып алырының аренда хевири, үр хуусаада ажыглаар барааннарны даштыкыже үндүр садып, чээлиге бээриниң хевири» деп үш аңгы утказы-биле тайылбырлап турар. Бисте, Россияда, «лизинг» деп сөстү колдуунда 2-ги утказы-биле ажыглап турар. Өскээр чугаалаарга, лизинг дээрге техниканы, дериг-херекселдерни, материалдыг хөреңгилерни узун хуусаада эге өртээ-биле үзүктеп төлеттирип, хөлезилелип, арендага берип тургаш, садары-дыр.

Лизинг ийи хевирлиг болур: дорт болгаш харылзаштырыкчы. Дорт лизинг дээрге хереглекчи дорт-ла завод-биле керээ чаргаш, техниканы азы өске-даа эт-хөреңгини узун хуусаада арендалап, өртээн 2—3 чылда кезиктеп төлеп тургаш, садып алыры болур. Ындыг-даа болза, лизингиниң бо хевири шоолуг нептеренгей эвес. Чүге дээрге, ындыг лизинг чорудулгазы заводка-даа шүүттүг, хөй үүрмек ажыл-агыйларга-даа чарыгдалы улуг болур.

А харылзаштырыкчы лизинг-биле, бистиң Тывада болза, «Тыва агрохандырылга» акционер ниитилел машина тудар заводтан техниканы садып алгаш, ажыл-агыйларга арендага бээри-дир. Оон схемазы мындыг: завод — «Тыва агрохандырылга» акционер ниитилел — ажыл-агый.

Айтырыг: — Техника садарының мындыг хевириниң тыптып келгениниң чылдагааннары чүде ирги?

Харыы: — Лизингини баштай-ла АКШ-ка ажыглап эгелээн. Лизинг ажыл-чорудулгазының хемчээли-биле ийиги черде Япония туруп турар. Бо чурттарның лизинг компанияларының филиалдары Европада, Канадада чедиишкинниг ажылдап турар.

Бисте, Россияда, көдээ ажыл-агый продукциязы-биле үлетпүр продукциязының өртектериниң аразында ылгалының каш дакпыр болганындан, ажыл-агыйлар техниканы акша-биле туда садып алыр аргазы чок апарган. Бүдүртүнген техника хөй, садып алыкчылар тывылбастаан. Даштыкы чурттарның рыногунга бистиң бүдүрүп турар техникавыс шынар талазы-биле база чижилге тургузуп шыдавайн турар. Бир талазында машина бүдүрүп турар заводтарның күчү-шыдалын кудулатпазы-биле, ийи талазында көдээде ажыл-агыйларны чаа техника-биле четчелээр болгаш акшаландырары-биле лизингини ажыглаар ужурга таваржып турар.

Айтырыг: — Саттынып турар техниканың өртээн канчаар санажырыл?

Харыы: — Баштайгы салыышкын кылдыр ажыл-агыйлар алыр дээн техниказының эге өртээниң 25,5 хуузун «Агрохандырылга» АН-че шилчидер. Ол акша-төгерикти «Агрохандырылга» заводче шилчиткеш, лизинг керээзин чаргаш, техниканы садып эккелгеш, ажыл-агыйларга база-ла керээ езугаар хүлээдир. Арткан өртээн 3—4 чыл иштинде үзүктеп тургаш, төндүр төлээр. Ажыл-агыйлар — харылзаштырыкчыга (бистиң таварылгавыста «Агрохандырылга» АН-ге), а харылзаштырыкчы — заводка төлээр. (Керээде айыттынган аренда төлевириниң хемчээлин барымдаалаар).

Айтырыг: — А саттынып турар техника чогум кымның өнчү-хөреңгизи болурул, оон кадагалалы, техниктиг ажаалдазы дээш кым харыысалгалыг болурул, техниктиг документациязы кымга турарыл, заводка бе, харылзаштырыкчыга бе, ажыл-агыйга бе?

Харыы: — Техниканы ажыл-агыйга арендага берген бүгү хуусааның иштинде, техника — «Агрохандырылга» АН-ниң өнчүзү болур. Чеже-даа керээ бар болза, ажыл-агый ол техниканы бодунуң өнчүзү кылдыр санаар эргези чок. Ону долаага салыр, садар, арендаладыр, белекке бээр, эде кылыр, дерииp эргези чок. Ынчалза-даа техника кедизинде барып ажыл-агыйның болур чүве болганда, камгалалы дээш ажыл-агый сонуургалдыг болур ужурлуг. Аренда хуусаазының дургузунда техниканың техниктиг ажаалдазы, септелгезиниң чарыгдалдарын харылзаштырыкчы харыылаар. Ол ышкаш бүгү техниктиг документация харылзаштырыкчыга турар. Кажан арендатор (ажыл-агый) техниканың өртээ-биле төндүр санашкан соонда, техника ажыл-агыйның өнчүзү апаар. А завод бодунуң бүдүрген продукциязы дээш, оон техниктиг байдалы дээш, магадылал хуусаазында харыысалганы алыр. Ынчангаш лизинг оон бүгү киржикчилеринге ажыктыг, тала бүрүзү бодунга хамаарышкан хүлээлгелерлиг, харыысалгалыг болур.

Айтырыг: — Тывада лизинг ажыл-чорудулгазының дугайында чугаалап көрүңерем, Сергей Иргитович.

Харыы: — Бистиң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга Россиядан келген 2 млрд. рубльдиң 25,5 хуузу болур 510 млн. рубльди «Агрохандырылга» акционер ниитилел техника садып алыр заводтарже шилчидип чорудупкан. Ооң-биле 20 «Енисей — 1201», 50 «Нива» комбайннарны, 10 «К-701» тракторларны, 19 «МТЗ-82», 16 «МТЗ-80» тракторларны садып эккелген. Оон аңгыда Курганның автобус заводундан «КАВЗ» марканың 10 автобузун алыр деп турар бис. Ажыл-агыйларның байдалын, хереглелин өөренип көрүп тургаш, келген техниканы ажыл-агыйлар аайы-биле хуваалда кылып бээривиске, «Тыва агрохандырылга» акционер ниитилел ол езугаар керээлерни чаргаш, ажыл-агыйларга хүлээдип, четчелеп берип турар. Ол ышкаш араттар ассоциациязынга 19 млн. рубльди лизинг-биле техника садып алыр кылдыр хувааган бис. Лизингиниң Тывада баштайгы базымнары мындыг-дыр.

Лизинг-биле келген техниканың аренда төлевирин чылдың-на өй-шаанда төлеп, керээлерле айыттынган хүлээлгелерни кайы-даа талалар шын күүседип, ак сеткилдиг кады ажылдаары күзенчиг.

Болат-оол СААЯ чугаалашкан.

БАР-ЛА КҮШТҮ МӨӨҢНЭЭР

Бай-Тайга кожууннуң ажыл-агыйлары 5378 тонна сиген белеткээр планныг.

Сигенни кидин түлүк кезип эгелей бергенде чаъс чаашкын үргүлчү чаап, аяс хүннер болбайн турганы сигенчилерниң үре-түңнелдиг ажылдаарынга шаптыкты таварыштырып келген. Ынчалза-даа сөөлгү бо каш хонуктарда каан-аяс хүннер кожууннуң сигенчилериниң ажылын элээн шапкынчыткан. Ындыг үени чөп ажыглаар, ажыл-ишти эки организастаары чугула. Ынчангаш ажыл-агыйларның удуртукчулары, сигенчи звено, бригадалар, биче бүдүрүлгелер даргалары мал чеминиң белеткелинче бүгү күштү мөөңнээр, мобилизастаар талазы-биле чамдык организакчы ажылдарны кылып турарлар. Ынчалзажок бо ажыл ам-даа черле кошкак. Кожууннуң кайы-даа суурларында анаа кылаштажып чоруп турар улуг, аныяк кижилер кончуг хөй. Оларның чамдыктары харын-даа хүннүң-не элең-теңдин эзирик чоруп турарын кижи бүрүзү көрүп, билип турар. Ынча хөй ажыл чок кижилерни сиген белеткелинче киирип, хаара тудуп, организастаар хире күш, арга черле тывылбас болганы ол ирги бе?

Кожуун, суур чагыргаларында даргалардан-на хөй чүве чок. Оларның ай санында ап олурар акшалыны шуут талыйган. Ол хиреде, чон ортузунда оларның кылыпканы көскү ажыл-херектери-даа эки-ле көзүлбес мындыг апарган үе-ле-дир бо. Ооң бир бадыткалы — бо хүннерге чедир Тээли суурнуң бүдүрүлге, албан, организация черлери ажыл-агыйларга тудум-даа сиген белеткевээн болуп турар.

Седип-оол ИРГИТ.

ТАҢДЫНЫҢ «КАРА-БУЛУҢ» СОВХОЗТА

АЖААЛДА ЧАА ЭГЕЛЭЭН

Совхозтуң кол агрономунуң хүлээлгезин күүседип турар Ольга Чамыяновна Оюннуң чугаазы: «Кара-Булуң» совхозтуң тараа культураларының ажаалдазы чаа эгелээн. Тарааны дорт кестирип шенеп көөрге, ам-даа чедир бышпаан боор турар. Ынчангаш ийи комбайн тавычалай кестирип турар. Баштайгы үш хонукта дуржулгалыг комбайнерлер Владимир Комаров, Кан-оол Оюн 100 гектар черниң тараазын чыттыр кестиргеннер.

КАРТОФЕЛЬДИҢ ДҮЖҮДҮ БАГАЙ

Ажыл-агый бо чылын 3 гектар черге картофельди олурткан, оон 15 тонна хире дүжүт алдынар деп санап турган. Ынчалза-даа ол шөлден чүгле 4-ле тонна дүжүттү алган. Ооң чылдагааның агроном Ольга Оюндан айтырарымга:

— Чогум үрезин эки турган, ынчалза-даа картофель тарыыр шөлдү шилип алганы шын эвес. Эргижирээн, органиктиг чемишчидилге кылдынмаан шөл болган. Ооң кадында чаъс-чайыктың уржуунда картофельдиң чүгле сывы узааш, чогум картофель боду чедир өзүлде албаан, чаш хевээр болган.

«МЕЖЕГЕЙГЕ» ДУЗА

Совхозтуң кол инженери Александр Балчирниң чугаазы-биле бо чылын дүжүт ажаалдазынга 6 комбайн киржир.

—Эрткен чылын ажаар тараа моон-даа хөй турда, 4-ле комбайн-биле тарааны ажаап четтигипкен бис, ам 6 комбайн-биле чайлыг-ла ажаар бис. Дорт кезилдеге белен 4 комбайннарывыс кожавыс «Межегей» акционер ниитилелдиң тараазын ажаап кирипкен.

СИЛОС, СЕНАЖ

Совхозтуң сигенчилери агаар-бойдустуң байдалын чөп ажыглап, чаъстыг хүннерде силос, сенаж салырынче күштү мөөннеп, силосту 900 тонна, сенажты 1890 тоннаны салыр тургаш, бөгүнге чедир 905 тонна силосту, 2100 тонна сенажты салып белеткеп алган.

Кол экономист Раиса Хомушку:

— Мал чеминиң белеткелин ам-даа уламчылаар, артыкшылдыг мал чемин садып саарып ап база болур. Чүгле хереглелче көрүп орган херээ чок — деп чугаалап орар.

СИГЕН

Кара-булуңчулар бо чылын 1500 тонна сигенни кезип белеткээр ужурлуглар. 1000 тонна сиген белен. Механизаторлар чаңгыс-даа аяс хүн эрттирбейн сигенни белеткеп турар. Черле чинчаш кара-булуңчулар мал чемин бо чылын кончуг-ла эрестиг кылып ап турарлар. Хереглээр сигенни база белеткеп ап болур. Олар бо хүннерде Доора-Хадында дүжүдү эки, суггаттыг черниң сигенин кестирип белеткеп турар.

Савый-оол ООРЖАК.

АК-ШАТТА

Чөөн-Хемчикте Баян-Талаатыг коллективтиг бүдүрүлге тараа шөлүнүң талазы-биле кожуунда элээн делгем девискээрлиг ажыл-агыйларның бирээзинге санаттырып турар. Ооң тарылга шөлдери Ак-Шаттың делгемнеринде чаптылган, ында шупту тараа культуралары чаштынган. Эрткен чаашкынныг чайның беримчезинден хову черниң тараазы мурнуку чылдарга деңнээрге шору үнген боор турар.

Кожуун девискээринге каш удаа болган халаптыг долулардан бо ажыл-агыйның тараа шөлдери мүн-не өршээлдиг болган. Шуут дегбээн деп болбас, ужукыдыын таварып эрткилээн. Чамдык шөлдерниң тараалары когаралды база чедиргилээн. Ону мал чеминге ажыглаары көрдүнген.

Тараа культураларының ажаалдазынче баян-талажылар сентябрь айның баштайгы он хонуунуң төнчүзүнде бир дем-биле кирипкен. Ында ажыл-агыйның беш тараа ажаар комбайн хаара туттунган. Оон ыңай Барыын-Хемчик кожуунда Аянгатыдан үш комбайн база дузалажып чедип келген. Мынчап кээрге тараа ажаар ажылчын күш бүрүнү-биле четчир деп чугаалап болур, ам чүгле дүжүттү кыска үеде чидириг чок, шалыпкын ажаап алыры болур.

Тараа шөлдеринде эң баштай бышкан кызыл-тасты кезип кирипкен. Оон дүжүдү бир гектардан ортумаа-биле 10-12 центнер чедип турар. Ажаалдада киржип турар механизаторларны хонуктар аайы-биле шаңнап-мактаары көрдүнген. Хүннүң шалыпчы, мурнакчы комбайнерлери Баян-Таладан Колхоз-оол Монгуш, Аянгатыдан келген Сергей Ооржак оларның күш-ажылы макталдыг болгаш өскелерге үлегер-чижектиг көргүзүп турар. Оон ыңай комбайннардан шанче тараа сөөртүрүнге чолаачы Николай, тракторист Маадыр Монгуштар туруушкун чок ажылдап турарын манаа демдеглээри чугула.

Бо хүннерде тараа шөлдеринден 200 ажыг гектар кызыл-тас кестинген, ол хире тонна тараа шаңда дүжүртүнген. Чаа дүшкен дүжүттү арыглаарынга 15 кижи хаара туттунган.

Турлагда механизаторларның хонар-дүжер черинин байдалы чогумчалыг деп болур.

Түлүш КАРЫМА.

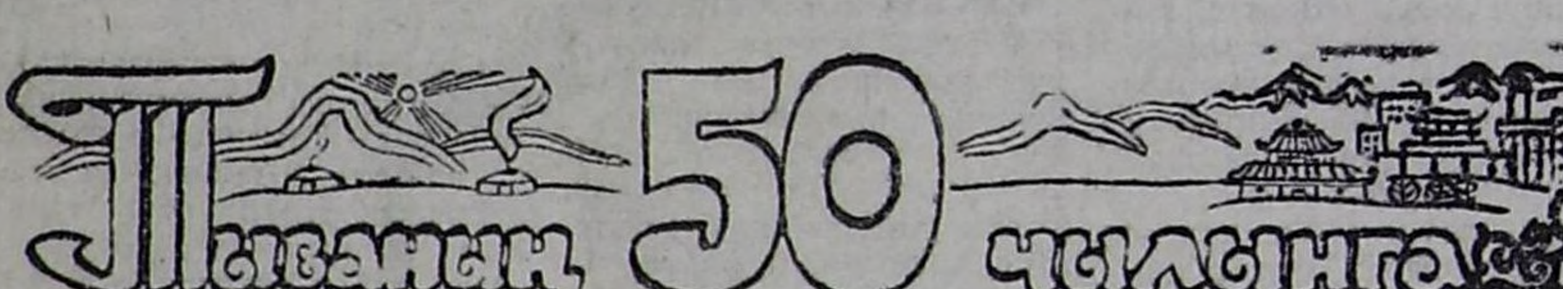

58 БЕ АЗЫ 50 БЕ?

Кызылдың башкы училищези 1945 чылда Тывага ажыттынган баштайгы тускай өөредилге чери болуп турар. Оон соонда бир чыл эрткенде (1946 чылда) көдээ ажыл-агый техникуму тургустунган чүве-дир. А херек кырында башкылар белеткээр өөредилге чери бот-догуннаан Тыва Арат Республикага 1936 чылда-ла турган-дыр. Ону ынчан башкы техникуму деп адап турган деп бистиң башкывыс Игорь Чагович Эргил-оол меңээ чугаалап чораан.

Моон алгаш көөрге, башкы училищезиниң төөгүзү база солун боор турар: тургустунган чылы база ады ийи аңгы. Башкы училищезиниң юбилейин демдеглээрде, кайы чылды барымдаалаарыл? Мен училищеге ажылдап турумда, оон юбилейин 1945 чылдан эгелеп санааш, эрттирип турдувус. Башкы училищезиниң юбилейин шын эвес эрттирип турар-дыр силер дээр улус база бар боор чораан. Училищениң юбилейин 1936 чылдан эгелеп санаар болза, эки дээр кижилер база бар. Чүге дээрге тускай хамаарышпас Тыва Арат Республика үезинде турган албан, организация, бүдүрүлге, өөредилге черлериниң тургустунган үезин өскертпейн ол үеки-биле демдеглээр деп Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң, Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы бар деп дыңназан мен. Ынчаар кээрге бир эвес 1936 чылдан эгелеп санаар болза, училище бо чылын 58 харлаар апаар, а 1945 чылдан эгелеп санаар болза келир чылын мугур 50 харлаар апаар-дыр. Ылгалы 8-9 чыл болу берген. Ынчангаш башкы училищезиниң ажыттынган чылын чаңгыс аайжыдып, ону күрархив чериинден тодараткаш, тускай шиитпирни үндүрүп бээрин республиканың Өөредилге яамызындан дилеп ор мен.

Мен 1948 чылдың күзүнүнде башкы училищезинге өөренип кирдим. Ынчан училищениң өөренир тускай оран-савазы-даа чок турган. Өөренир черивис — ийиги дугаар тыва школаның үшкү каъдында каш класстар биске аңгылап берген турган. Чурттаар черивис үш аңгы черге турган: Кравченко-Щетинкин кудумчузунда эжиинде «Пионер» деп бижип каан бичии ыяш бажың, Найырал (Дружба) кудумчузунда бир ыяш бажың, сөөлүнде харын амгы почта чанында үш каъттың школаның адакки каъдында класстар аңгылап берген анаа чурттап турган бис.

Ынчан чедиги класс дооскан өөреникчилерни бирги курска, алдыгы класс доосканнарны — белеткел курузунга хүлээп ап турган. Чүге дээрге районнарга чаңгыс-даа ортумак школа турбаан, район төптеринге чеди чыл школазы, а сумуларга эге школалар турган. Кызылдың ийиги школазы кара чаңгыс тыва ортумак школа турганы ол. Ам Тыва Республикада 150 ажыг ортумак школалар бар. Ол кончуг улуг чедиишкин. Ынчан бис орус дылды колдуунда билбес азы дыка кошкак билир турган боор бис. Ынчангаш кичээл эрттирип, ыяап-ла ийи башкы келир: бирээзи ол эртемниң башкызы, ийигизи — очулдурукчу башкы. Эртем башкызы теманы орустап тайылбырлап бээр, очулдурукчу ону тыва дылга очулдуруп, чугаалап бээр. Бистер, өөреникчилер, тывалап харыылаарывыска очулдурукчу башкы харыыны орус дылче очулдурарга эртем башкызы журналга демдек салыр. Кончуг-ла очулдурар. арыг орустаар, тывалаар башкылар турган ийин. Ылаңгыя төөгү башкызы Семен Чизепеевич Урояков химияны, физиканы, географияны очулдуруп турган. Өске эртемнерни Спирин башкы (хакас сөөк) очулдуруп турган. Удаваанда физика башкызы Григорий Васильевич Корнев бодунуң эртемин очулдурукчу чокка биске тайылбырлаар апарган. Ол көргүзүг материалын кончуг эки ажыглаар, хөй чүве чугаалавас физика херекселдерин көргүзүп кылып тургаш, каш сөс түннеп чугаалаар. Самбырага кел дээрде, өөреникчиже холун сунгаш, оон адын адааш, холун чаңгыптар, олур дээрде, ол-ла холун партаже айтып каар.

Григорий Васильевич 1943 чылда РСФСР-ниң Улус өөредилге яамызының даалканы-биле Москвадан келгеш, башкы училищезин ажыткаш, анаа өөредилге эргелекчилеп, физика башкылап турганы ол. Ынчангаш бо башкыны 1945 чылда катап ажыттынган башкы училищезиниң үндезилекчилериниң бирээзи деп санап болур. Башкывыс бодунуң эртемин ханы билир (ол хааның Россия үезинде Петербург университединге өөренип чораан), улус өөредилгезиниң херээнге бердинген кижи. Ол ам эрги хөөрде мөңге уйгузун удуп чыдар. Ооң чуруук-хөрүү Алдан-маадыр аттыг музейде база бар. «Тываның төөгүзү» деп номнуң ийиги кезээниң 393 дугаар арнында Григорий Васильевичиниң өөреникчилери-биле кады тырттырган чуруу бар. Ону долганып алган өөреникчилер мээн чаңгыс классчыларым чорду. Оларның аттары бо (солагай талазындан оң талаже): Хураган-оол (ам Бай-Тайганың Кызыл-Дагда башкы), Иван Келик-Сенги (Кызылда журналист), Хертек Каадыр (Кара-Хөл чурттуг, бистиң аравыста чок), Куулар Удувас-оол (башкы чораан, ам чок), Куулар Байыр (башкы чораан, ам чок), Оюн Корода (Чеди-Хөл кожуунда, хоочун башкы, журналист), Куусаал Кыргыс Конгар-оол (ам бистиң аравыста чок). Ук фото-чурукта кижилер ады. башкының-даа ады чок. анаа «Башкы училищезинде» деп каан боорга ону тайылбырлап бижидим.

Кызылдың башкы училищези дөртен, бежен чылдар үезинде Тывага национал кадрлар дарганнаар өөредилге чери турган-дыр деп бодап ор мен. Оон аңгыда дээди өөредилге черинче өөренип кирер күзелдиглерге бо училище идегелдиг тепкииш болуп турган. Училищениң дыка хөй доозукчулары алдарлыг башкылар, көскү партия, совет ажылдакчылары, ат-сураглыг чогаалчылар, эртемденнер, журналистер апаргылаан. Ол үеде ийи кол чылдагаандан кадрлар эки белеткенип турган: бирээде, башкылар соңгаартан чалаткан, кончуг шыырак билиглиг, бодунуң херээнге бердинген улус турган, ийиде, өөреникчилерниң өөренир күзели, эртем-билигге сонуургалы кончуг күштүг турган. Каш чижектер. Башкывыс Анна Сергеевна орус литератураны тергиин-не башкылаар чораан ийин. Ол «Евгений Онегин» деп А. С. Пушкинниң поэмазын эгезинден эгелээш төнчүзүнге чедир аас-биле чугаалаптарга, бичии шүлүк доктаадып албас мээн-даа чөгенчиимни деп бодангылаар турган мен. Төөгүнү Семен Чизепеевич Уроянов, тыва дылды Игорь Чагович Эргил-оол (шүлүк бижиир чораан), химияны Павел Иосифович Мазуревский, педагогиканы Людмила Владимировна Дятлова база Вера Лукинична Лаланова, күш-культураны Владимир Михайлович Петров, профессионал чурукчу Костромин, музыканы композиторлар Шевчук Кайдан, Петров башкылап турган. Шевчук башкы сөөлүнде барып Новосибирскиниң консерваториязының директору апарган, профессор атты чедип алган. Кайдан башкы «Марш Всемирной молодежи» деп ырның музыказын чогааткан. Ол ыр делегей аныяктарының гимнизи апарган. Бо башкыларның өөреникчилери Чүлдүм-Сүрүң, Баазан-оол, Сат Сорук болгаш өскелер-даа композиторлар апаргылаан болгай.

Башкы училищезинге өөренип турумда, үстүкү курстарга Валерий Кара-оол, Монгуш Эргеп, Кызыл-Эник Кудажы, Адыг-Түлүш Бегзи суглар өөренип турган чүве. Кызыл-Эник Кудажы ном номчуурунга кончуг хандыкшылдыг кижи-дир деп ынчан эскерген мен. Ол хүлүмзүрүй аарак каттырып, чүве чугаалаар кижи чораан. Ол Улустуң чогаалчызы болу бээр деп кым билип чораан боор. Ам Монгуш Эргеп уруглар чогаалчызы апарган-дыр. Молдурга Салчак база биске өөренип турган чүве. Ол чүве бижиирде кыдыраашты делир баштандыр салгаш, солагай холу-биле бижиир, холунуң үжүү кончуг чараш кижи болгай. Олар шыдыраа ойнаарынга, танцылаарынга, кинолаарынга, балалайка, мандолинге ойнаарынга хандыкшылдыг улус. Чаңгыс курсчулардан сагыжымга кашла оолдар кирер чүве-ле-дир: Корода Оюн, Николай Доңгак Конгар-оол Кыргыс, Маныш-оол Ховалыг. Натпит-оол Доңгак, узун Николай Комбуй-оол... Бежен чылдың чазында мен эштерим Ховалыг Маныш-оол, Кыргыс Конгар-оол, Николай Комбуй-оол-биле шеригже хапкан бис. Комбуй-оол шеригге волейболга хаакка кезектиң тергиин чемпиону чорду. Ол башкылап, районо эргелекчилеп, школа директорлап хөй чыл ажылдааш, ам пенсияда олуруп турар. Ховалыг Маныш-оол Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хая суурда башкылап чоруур. Дөртен чылдарда башкы училищезиниң өөреникчилери чораан оистер, ам баштарывыс көгергилеп калгылаан, боттарывыстан арай хоорук чурттап чоруур-дур бис.

Бистиң училище бодунуң оран-бажыңы чок чүве болганда, 1950 чылдың чазынында чаа училище тудар деп чугаа дыңнааш, комсомол комитеди ол бажыңның таваан салырынга дузалажыр деп шиитпирлээн чүве. Ынчангаш бис суббота, улуг-хүн санында часты өттүр Улуг-Хемниң ол чарыындан даш сөөртүп чазаан бис. Дашты амгы дилги фермазының чанындан казып ап турдувус. Ынчан көвүрүг турган эвес, паром-биле кежер чүве-ле болгай. Амгы парк аксында ийи каът бажыңның таваан салышканым база шын. Анаа башкы училищезиниң чаа бажыңы туттунган. Сөөлүнде ону уран чүүл училищези «былаап» алгаш барган чүве-дир. Сезен чылдарда башкы училищезиниң удуртукчузунга ажылдап тургаш училищениң чаа бажыңының ниити чуртталга чериниң тудуун кылырынга идепкейлиг кириштим. Бир эвес училищениң бо оран-савазын таптаашкын үезинде тудуп албаан болза, база-ла училище бажың чок куруг калыр хире турган болдур ийин.

Арбычыга ДАРЖАА,
ТР-ниң школаларының алдарлыг башкызы.

Хууда бодал

ЧАРЛЫК КҮҮСЕТКЕН ДЭЭШ...

Тыва Республиканың Президентизиниң 1993 чылдың декабрь 16-да үндүргени 107 дугаарлыг Чарлыын Россия Федерациязының Сан-хөө яамызының контроль-ревизия эргелелиниң Тыва Республикада Кол контролёр-ревизорунуң аппарады 1994 чылдың март эгезинде күүсеткен. Контроль-ревизия эргелелиниң (КРЭ) ажылдакчыларының чугаалажыры ышкаш, ревизия материалының боттандырышкыны арткан турган. Ол үеде ТР-ниң Дээди Совединиң Президиуму чок, а чаа төлээлекчи орган — Дээди Хурал тургустуна берген. Ам канчаарыл? Ревизия материалын боттандырары-биле Дээди Хуралдың комитеттериниң даргаларының киржилгези-биле ук айтырыгны сайгарып чугаалашкан, ол дугайында протокол бар.

ТР-ниң эрги Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы турган болгаш амгы Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң саналы-биле бо айтырыгны Дээди Хуралдың сессиязынга чугаалажыр дээн, оон-биле КРЭ-ниң ажылдакчылары чөпшээрешкен. Ынчалза-даа «хоржок», «ону ынчап болбас» деп хоруушкуннар эгелээн. Ынчаар-ла ревизия материалы сайгартынмайн арткан. Ук материалды ТР-ниң Чазааның хуралынга көөр ужурлуг турган, ынчалза-даа ол айтырыг база шөйдүнүп туруп берген.

Адак соонда 1994 чылдың сентябрь 2-де Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың моон мурнунда турган Дээди Совединиң Президиумунуң удуртулгазының сан-хөө-ажыл-агый чорудулгазынга болдурган шыңгыы хажыдыышкыннар фактыларының дугайында» доктаалы «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга көстүп келген. Үр-ле үеде эрги Дээди Советтиң Президиумунуң сан-хөө хажыдыышкыннарынга болгаш КРЭ-ниң ажылдакчыларының өске-даа ревизия материалдарынга кол буруудаттырыкчыны дилеп турганнар хевирлиг. Келзе-келзе кол буруулуг кижи — РФ-тиң Сан-хөө яамызының КРЭ-ниң Тыва Республикада Кол контролер-ревизору Сарыг-оол Дондукович Ховалыг — Президентиниң 1993 чылдың декабрь 16-да 107 дугаарлыг Чарлыын күүсеткен кижи — мен болган ышкажыл мен.

Бо чылдың сентябрь 2-де үнген үстүнде адаттынган доктаалдың ийиги пунктузунга дүүштүр мени ажылымдан хостаан. Мен бодум хуумда ол доктаалды катап-катап номчааш-даа, ужур-утказын билип шыдавас-тыр мен. Буруу чок кижини туралааны ёзугаар ажылындан хостап кааптар, а оозу чүнү-даа ыттап шыдавас, чүге дээрге оон-даа дора болур үелер ындыг-ла ыракта эвес арткан. Чүгле ажылындан хостаар эвес, харын-даа суд болгаш истелге чокка шиндип чораан болгай. Ам демократия, ажык-чар, эрге-хоойлулуг күрүне, хосталга, хамаатыларның эргелери дижип турувуста-ла, ол үелер таанда эртпээни ол чүве бе? Демократия дижип тургаш-ла, «буруулуг» кижини Чазак хуралынче безин чалавайн, албан-дужаалындан хостап каапкан. Мындыг чүүлдү мен кижиниң эргелерин хажытканы деп санаар мен.

Сөөлгү үеде ТР-ниң Чазаа сан-хөө хажыдыышкыннарының дугайында болганчок-ла сайгарар апарган. Ону мен деткиир мен. ТР-ниң эрги Дээди Совединиң Президиумун хынаан ревизия материалында сан-хөө хажыдыышкыннары бар-дыр харын, ол дугайында Чазактың доктаалында айыткан.

Доктаалдың доктаадып турар кезээнде, номчукчу сактыр боор, КРЭ-ниң кол контролер-ревизору С. Х. Ховалыг ажылындан хостаткан (2 дугаар пункт), а 6 дугаар пунктуда «ТР-ниң контроль-ревизия эргелели истелге негеп турар фактыларга документиден тургускаш, ону истелге органнарынче дамчыдар» деп каан. Бо дугайын мен көңгүс-ле билип шыдавас-тыр мен, чүге дээрге КРЭ-ниң кол контролер-ревизору кижи мен кандыг херектерни истелге органнарынче дамчыдарын канчап билбейн олурар мен, оон аңгыда Тывада КРЭ чок, а РФ-тиң Сан-хөө яамызының КРЭ аппарады херек болза, кандыг материалды дамчыдарын боду шиитпирлээр.

РФ-тиң Сан-хөө яамызының КРЭ-зинде четпестер бар, кайда олар чок деп. Ылаңгыя кадрлар айтырыы. Оон чылдагааны көңгүс бөдүүн. Чүге дээрге контролер-ревизор болуп ажылдаксаар кижилер эвээш, ылаңгыя бистиң амгы үевисте ревизор ажылы кончуг берге. Кижи бүрүзү амыдыраарын бодаар болгай. КРЭ-ниң ажылдакчыларынга хамаарыштыр кыжаныглар, шантаж, эттээр-дорамчылаарының, харын-даа психиктиг салдар чедирериниң фактылары тургулаан. Оон аңгыда контролер-ревизорну сонуургадыптар байдаллар чок, ооң камгалалы-даа чок, өске-даа техниктиг аргалары чок, ол доктаамал хыналда кылып, ынай-бээр чоруп турар, а ооң өг-бүлези, уруглары база бар болгай. Болунга дайзыннар тып ап, мындыг ажылга кым ажылдаксаарыл?

Бо талазы-биле мен 1994 чылдың апрельде Чазакка болгаш Дээди Хуралга айтырыгны киирген мен, ынчалза-даа мынчага харыызы чок-тур. Таныыр болгаш чоок кижилерни ажылга ап турар дугайында мээн бодалым мындыг: бир эвес ук кижини эки таныыр, оон ажыл-херекчи байдалын эки билир болзуңза, ону чүге ажылга ап болбас деп, а чоок төрелдериниң дугайында юридиктиг тодарадылга бар, ону мен сагып турар мен.

Мени ажылымдан хостаан талазы-биле бот-хуумда чөпшээрешпес мен, чүге дээрге доктаалда үндезин чок буруудадыышкыннар кылып каан-дыр. Бир эвес мени Чазак хуралынче чалап, чугаалашкан болза, бодумнуң бодалдарымны, чылдагааннарны, КРЭ ажылдакчызының албан-хүлээлгезиниң дугайында чугаалап бээр ийик мен.

Маңаа мен номчукчуларга бюджет организацияларының, албан черлериниң, бүдүрүлгелериниң сан-хөө-ажыл-агый чорудулгазын кым контрольдаар ужурлуугул дээрзин чугаалаксадым. Бирги ээлчегде бүдүрүлге, албан, организация чериниң удуртукчузу болгаш кол бухгалтери харыысалгалыг болур ужурлуг.

Ийиде, үстүнде турар организация база харыысалгалыг.

РФ Чазааның 1992 чылдың апрель 8-те 242 дугаарлыг доктаалын ёзугаар чуртка күрүне акша-хөреңгизин камныг чарыгдаарының сан-хөө контролюн чорудуп турарын РФ-тиң Сан-хөө яамызынга дагзып каан. Аңаа дүүштүр сан-хөө чарыгдалдарынга контрольду чорударын яамының контроль-ревизия аппарадынга онааган. Ооң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны — министерстволарның, ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң сан-хөө-бюджет хоойлужудулгазын сагып турарын болгаш РФ-тиң бюджединден алган акша-хөреңгини чөптүг чарыгдап турарын хынаары.

РФ Президентизиниң 1991 чылдың ноябрь 9-та үндүрген «РСФСР-де кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» Чарлыынга дүүштүр ревизияларны болгаш хыналдаларны эрге-хоойлу органнарының негелдези-биле чорудары улуг ужур-дузалыг болуп турар.

Ол ышкаш күрүне эрге-чагыргазының республика, край, область болгаш өске-даа органнарының даалгазын ёзугаар оларны сонуургадып турар объектилерге ревизия болгаш хыналдалар чорудары ажылывыстың чугула участогу болуп турар.

РФ-тиң Сан-хөө яамызының КРЭ-зиниң Тыва Республикада аппарадының ажылының кол угланыышкыннары мындыг. 1993 чылдың дургузунда КРЭ 339 ревизия болгаш хыналдаларны чоруткан, оон түңнелинде 22 млн. рубльдиң самчыгдалын илереткен, бюджетче 34 млн. рубльди немей тыртып алган. 1994 чылдың 7 айларының иштинде 195 ревизия болгаш хыналданы чоруткан, 70 млн. рубльге самчыгдалдарны илереткен. Бо дээрге бистиң ажылывыстың түңнели-дир. КРЭ-ни ажылдавайн турар деп болбас.

Чазактың доктаалын белеткеп турган ажылдакчылар, ол санда КРЭ-ниң килдис начальниги Д. М. Куулар РФ-тиң «Россия Федерациязының составында республикаларның Күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнарының кол бюджет эргелериниң дугайында» хоойлузун херекке албааннар-дыр. Ол хоойлу ёзугаар бюджет бүрүзү тус-тус көрдүнүп турар. Хоойлунуң 27 чүүлүн ёзугаар күүсекчи органның азы башкарылга органының бюджет күүселдезиниң болгаш чарыгдалдарының талазы-биле контрольду эрге-чагырганың төлээлекчи органы чорудар ужурлуг. Төлээлекчи орган ындыг контрольдуң организастыг хевирлерин база боду тодарадыр.

Күүсекчи орган бюджеттиң болгаш бюджеттен аңгы акша-хөреңгилерни бүдүрүлге, организация, албан черлериниң канчаар ажыглап турарының дугайында контрольду чорудар хүлээлгелиг.

Ынчангаш үстүнде адаттынган хоойлу ёзугаар Тыва Республиканың бюджединиң күүседилгезин контрольдаар ужурлуг чер билдине берген боор. Чаңгыс-даа доктаал-биле эрги Дээди Советке болгаш ТР-ниң Чазаанга хыналда ревизия чорудар дугайында РФ-тиң Сан-хөө яамызының Тыва Республикада КРЭ-зинге айтыышкын бердинмээн. Ынчангаш бо ёзугаар мен бодумну буруулуг деп санавас мен. Президентиниң Чарлыын күүседипкен кижини-ле ажылындан үндүрүп турар чүве болза, ол канчап-даа хоойлу ёзугаар эвес деп чүве билдингир.

Сарыг-оол ХОВАЛЫГ,
РФ-тиң Сан-хөө яамызының Тыва Республикада контроль-ревизия эргелелиниң кол контролёр-ревизору.

«МЕМОРИАЛ» НИИТИЛЕЛИНДЕ

ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы болгаш даштыкы херектер сайыды турган Сат Чүрмит-Тажының төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чылын 1994 чылдың октябрь 1-де эртенгиниң 10 шакта ооң төрээн чурту — Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыракан суурга эгелеп эрттирер дугайында шиитпирни «Мемориал» ниитилелиниң баштаар чери шиитпирлээн.

Барымдаа чок черге буруудаттырып, политиктиг репрессияларга таварышкан Тыва Арат Республиканың удуртукчулары Адыг-Тюлюш Хемчик-оолдуң, Сат Чүрмит-Тажының, Оюн Танчайның болгаш өскелерниң-даа чырыткылыг тураскаалын мөңгежидип, оларның аттарын чер-черде кудумчуларга тыпсып турарын бүрүнү-биле деткиир кижи мен. ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң Даргазы турган А.-Т. Хемчик-оолдуң тураскаалын ооң төрээн черинге тургузарын амгы үеде ооң оглу Бак-Көк, Улуг-Хемниң Хайыракан суму чагыргазы (даргазы Б. К. Монгул-оол) болгаш төрелдери, чоок кижилери белеткеп турары база өөрүнчүг.

Политиктиг репрессияларга таварышкаш, амы-тынындан чарылган бөдүүн араттарның чырыткылыг тураскаалын мөңгежидип, оларның аттарын төрээн суурларында кудумчуларга тыпсыры черле чүүлдүг болур деп бодаар мен. Ынчаарга кажан кудумчуларны эде адаарда, бо айтырыг талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаалында көрдүнген чурумнарны сагыыры база чүүлдүг болур.

ТАР-ның политиктиг болгаш көскү күрүне ажылдакчызы болуп чораан Сат Чүрмит-Тажының төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чылын демдеглээр дугайында «Мемориал» ниитилелиниң баштаар чериниң шиитпирин бүрүнү-биле чүүлдүгзүнүп, деткиир мен. Кызыл хоорайдан Чадаана чанында Хайыракан суурга баар күзелдиг кижилерни чедирер автобус 1994 чылдың октябрь 1-ниң эртенинде 7 шакта Чазак чериниң бажыңының чанындан чоруур. Республиканың өске черлеринден келирин күзээннерни «Мемориал» ниитилели база чалап турар.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Бир материалга хамаарыштыр

АМ ЧЕРЛЕ КАНЧААР БИС?

Мындыг эгелиг чүүлге хамаарыштыр Кызылдың аалчыларының болгаш чурттакчыларының бодалдарын номчукчуларга сонуургадыр бодадым.

Өвүрден зоотехник, ие херээжен **Марина ООРЖАК**: «Боданыылам» дээн сөсте улуг утка, ханы бодал бар. «Боданганы ботка херек» деп өгбелерниң уттундурбас чагыын улуг-даа, бичии-даа кижилер улам ханы өөренип көөр, ажы-төл, төрел-дөргүл-биле кады бо айтырыгга харыы тып чугаалажып, эмин эрттир хөрлээп бар чыдар арагалаашкынны, оор-сук, уптээшкин кылыр, каржы-хажагай чорукту үүлгеди бээр хире угаан-бодал хоозураашкынынга алысканнарның оруун дуй туруп, бир демниг демисежир болза эки. Чазаавыстың социал камгалалга берген дузаламчызын ажы-төл, назылап кырааннар-даа ап четтирип турар үе-дир.

Депутаттарның чоннуң ажык чугааже кыйгырганы чөп. Ол чүгле улуг назылыгларга эвес, араганы өй-хемчээл чок ижип алгаш эзирээниниң хайындан кемдээн, бертик-межел болуп турар «маадырлар» — аныяктарга сургаал, оларның боданырынга ажыктыг-дыр. Кижи бүрүзү бодун хүндүлеп, кижилерден дора эвес чурттаар дээш кызар чүве болза, чагыг-сөстүг кижилерниң барын, ол ышкаш сургаал сөстерлиг көргүзүг материалдарының барын чон билир. Өөредиглиг ындыг сургаал сөстерни көдээден келген бир башкы-биле хоорайның базаар шөлүнге кылаштажып чораш бижип ап-даа чордувус: **«Биче сеткилдиг, экииргек, дузааргак, кээргээчел, хүндүлээчел чорук — сагыш-сеткилдиң алдын байлаа. Ол кижиниң мөзү-шынарының дээди демдээ-дир».** Кижи бодап көөрге, мындыг эки чаагай чагыг кандыг-даа кадыг сеткилдиг, содаачы, адааргак, күжүн дөгексээрлерниң угаан-бодалын бир янзы оттуруптуп болгу дег-дир. Бистиң Чазак-даа, эмнелгелер, шагдаа черлери, Кадык камгалал яамызы чонун бодавас, маңгысталчактарга ам-даа шыңгыы негелде кылбайн турар. Бөдүүн, ажылчын, дүн-хүн чок мал-маган эерип, хөй-ниитиниң малын күрүнеге өстүрүп берип турар улус аарып-аржый бергеш безин тоң чугула эмнерни тып алырынга бергедээр-дир бис. Арагачы, маңгысталчак кижилер кемдеп-кээргеп алгаш, дүште-даа чок халас эмнедип чыткылаар. Тускай комиссия тургузуп, халас эмнээшкин ап чыдар ындыг кижилерниң төрел-дөргүлүн тып илередип, ажылдап, бактаап турар черлеринче дыңнадып, эмнеткениниң төлеттирер херек.

Ие херээженнерниң өг-бүлезиниң мурнунга сандарап турары дам барган. Херээженнер чөвүлелдериниң хостаткан даргалары бар. Ол хиреде бо халапты чавырылдырар дээш олар тодаргай ажыл кылбас, биеэги-ле эрги хевээр, аргаан, даараан чүвелер делгелгези кылып каар, сөөлгү үеде «чараш кыстар», «чараш авалар», «даңгыналар» конкурузу деп чүве тыпты берген. Ындыг конкурс эрттирипкенде, радиога, телевидениеге чүве чугаалааш-ла туруп бээр апардывыс. Ындыг мөөрейге шүүлгеннер колдуу башкылар болган. Шынында бөдүүн иелерниң ортузунда байдалды өөренип көрүп, ындыг конкурстар организастап тургаш, оларның ортузунга улуг кижизидилге ажылын чорудар турган. Ийи-чаңгыс чараш кыстарның артында хөй-хөй херээженнерниң сандарап, арагалап турарын республиканың херээженнер эвилели, ооң удуртукчулары-даа билбес. Чазак бажыңында олуруп турар ол херээжен даргаларның бистиң кожууннувуска кээп, чон мурнунга чүве чугаалап, хурал-суглаа эрттирип турганын көрбээн мен. Бистиң кожуунда сүг болза, кадайлары арагалаар ашактар, авалары ижер аныяк оолдар, уш-узуруумнеп турар. Ындыг херээженнерни күш-биле эмнедир херек.

Аныяк кыс уругларның арагага туралыын халаптың халавы дизивиссе часпас бис. Карак-кулаан, чаактарын, эриннерин ала-шокар кылдыр будуп алган хирезинде думаа-чараазын төгүлдүр ижип алган, бажыңнар соктаарлар тыва кыстар-ла болгай. Бажының дүгүнүң бир талазын кылайты чүлүп алган, бир талазын агбайты дыдырартып алган, аза-бук дег уруг бир катап бистиң кырган энеңисти аажок коргуткан болган. Боттарын мындыг байдалга ап чоруур дөскел чок уруглар багай чүвеге таваржыр-дыр. Кижи кандыг-даа лекция, беседаны дыңнап чораан чүве. Харын-даа «Кыстың чоргааралы», «Оолдуң чоргааралы» деп темаларга дыштанылга кежээлерин моон мурнунда организастап турганын билир мен. Агитбажыңнарга аваларны ажы-төлү-биле кады чалап, ижиш-кара чок чугаалажып, кижилерниң хей-аъдын көдүрүп чораан үевис ам демократия-биле чергелештир өжүп турарга, кижи элдепсинер-дир.

Россияның Президентизи Н. Б. Ельцин-даа, ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак-даа биске ол хире дузалажып турда, коргунчуг бо сандаралдан уштунар дээш ие, ада, төрел бөлүктер шупту бир демниг көдүрлүр болза эки-дир ийин, эргим чоным! Сен, мен дишкен херээвис чок. Шупту хүндүлээчел, биче сеткилдиг тыва чондан үнген бис. Боданыылыңар, база катап боданыылыңар!»

Геннадий ХҮРЕҢ-ООЛ — ТР-ниң алдарлыг тудугжузу:

«Ээрбекте бир арат ажыл-агыйның кежигүнү мен. «Шын» болгаш оон-даа өске солуннарга номчукчуларның ол материалга хамаарыштыр бижээн чүүлдеринге каттышпас аргам чок. Бистиң тыва чоннуң ат-алдарын бужартадып турар арагачылар, содаачылар, оорлар, маңгысталчактар чайгылчак кижилерни ажыглап, ажык-кончаа суруп, чуртталга бажыңнарын безин «адрестер» кылып алган турар ышкажыл. Арагага үен-даан чүве холуп, акшазын бодааш, ооң санын көвүдедип турарын биле-тура-ла ону аар өртек-биле дүне, хүндүс садып ишкеш, хораннанып, өттечип өлүп турарларчы чок дээр бис бе. Тыва кижи арага саткаш байып алган деп чүве төөгүге турбаан. Ак чемич, сүттүг шайын-даа садып чорбаан. Чүгле арагазы өй чок ишкечиниң хайы-биле чылда чеже кижи өлүп турар-дыр. Байдал мындыг хевээр турар чүве болза, каш санныг тыва чонувустуң салгалын канчап бодарадыр, сайзыралдыр бис.

Чамдык оорлар амыдыраарының чымчак аргазын тып алган: кижилерниң өстүрүп алган мал-маганын үзе сүрүптер-дир. Коргуп-ийгип, сириңейнип чораан чүвеге чедирип алган олча-ажыын корга-корга четтирип орар. Ону кандыг амыдыралым дээр боор. Мен беш баш бода малым алыстым. Чеже кижи мен дег каражадап чорууруул? База бир коргунчуг чүве — аныяк-даа, өглүг-баштыг-даа чамдык эр кижилерниң херээжен кижилерни, аныяк уругларны дорамчылаары. Хоран оът, үй-балай эзиртир суксун чооглап алгаш, угааны албаараан чүвелер ындыг ёзажок чүве кылыр деп бодаар мен. Бистиң ада-төгүвүсте ындыг бак дорамчылал тыва чонга турбаан. Таан-даа ырмасынчыг-дыр. Чоокта чаа радиога ындыг темага дамчыдылга болу берген. Ажы-төл аразынга ону дыңнаары безин эпчок апаар чорду. **Саналым:** бүгү назынымда тудуг кылдым. Кызылдың улуг, биче тудугларын, чуртталга бажыңнарын тудуштум. Чазаам, чонум «ТР-ниң алдарлыг тудугжузу» атка-лаа чедирди. Ийи оолдуг бис. Өг-бүле дээрге дөмей-ле күш-ажылчы бичии коллектив-тир. Оолдарывыстың кайда-чүве ойнап, кымнар-биле кады чорууруң доктаамал хайгаарап орар улус бис.

Депутаттарывыс «канчаар бис» деп айтырыг көдүрген болганда, удуртукчулар, башкылар, эмчилер, ада-иелер ук айтырыгны чон-биле чугаалажып, суртаал ажылындан ажыл-херек кырынга чорудар болза деп күзээр мен. ТР-ниң Президентизи-даа, Дээди Хурал-даа Ыдыктыг Далай-ламаның баштады улуг удуртукчуларга чедир Тываже чалап, сагыш-сеткиливисти чазамыктап, өөртүп, чүнү-даа кылып тур-ла. Чудурууң чудук алаанче суккан эвес дээр болгай. Ажыл чок оолдар, уруглар ийи билээн сывырыпчаш дап бээр болза, чүнү-даа кылып, будуруп каартып болгай. Күш-ажылга өөренип, эки чурттаалынар ажы-төлүм!

1977 чылдан 1984 чылга чедир Моол Республиканың Дархан хоорайга мурнунда турган Совет Эвилелиниң база Тываның мурнундан тудуг ажылы кылчып, ол чонга дузалажып турдум. Арага ижип алгаш, аңаа кижилерге шорлуп, соок чепсек тудуп алгаш чудурук чайып, чалчыттынып чораан аныяк кижилерни ол чылдарда көрбедим. Моол ажы-төл ада-иезин, улуг кижилерин хүндүлээр, бурганы-биле дөмей көөр боор чорду. Чараш үлегерни өөренир, эдерер хөөн чүге бисте чогул? Россияга каттышканывыстан бээр 50 чыл болурувус байырладаа келди. Бо чылдар дургузунда чүнү чедип алган бис! Боданып, шүгдүнер үевис чогум-на бо эвес бе. Дөрт ажыл-херекчи, чаагай амыдыралче кирээлиңер!»

Уйнук ОНДАР — Сүт-Хөлде «Ишкин» совхозтуң малчыны:

«Кыйгырыглыг ол чүүлдү мен, бөдүүн малчын кижи сонуургап номчудум. Араганың хайы-биле будулуп-муңчулуп чоруурлар чүгле Кызылда эвес ийин. Бистиң кожуунда байдалдан эмчилерниң ырмазы сынган. **Хууда бодалым мындыг:** ада-ие, өг-бүледен шыңгыы негелдени тургузар. Оглунуң азы кызының үүлгедип каан херээ дээш ада-ие база буруудаар апаар. Бир оолдуг, дөрт кыстыг мен. Олар амдыызында студентилер, өөреникчилер. Оларның кижизидилгезин дээш улуг харыысалгалыывысты билир бис. Күш-ажылга карак кызыл уруглар биче сеткилдиг, топтуг боор чүве. Өг-бүле чылы деп-ле чүве бар. Ырак-узак черге болгаш, оон чогум утказын эки билбес мен. Ол дугайында тайылбыр ажылы кылып чораан кижини-даа сагынмас-тыр мен. Хүндүлүг депутаттар шын айтырыг көдүрүп турар-дыр. Тыва кижи бүрүзү нацияның чоргааралы дээш сеткил-сагыжыг арыглаар, багай аажы-чаңнап чайлаар болза эки-дир. Садыгларда хөй-ле янзы-бүрү арага аймаан эвээжетсе кандыг чүве! аан. Көөрге безин чииртимил чоп».

Бо айтырыгның кижи бүрүзүн дүвүредип турары илдең. Тес-Хем, Каа-Хем кожууннардан бөлүк эштер меңээ мындыг бодалын чугааладылар: чаңгыс өг, чааскаан чурттап чоруурлар чок. Кижи бүрүзү кожаларлыг, төрелдерлиг, ха-дуңмалыг. Бо-ла кыйгырыгларны, чүүлдерни тыва чон, мооллар ышкаш, төрел-дөргүл аайы-биле сайгарып, төрел бөлүүнүң аттарлары дээш боттуг ажылдан кылза чүл?

Элээрлер чөвүлели устав ёзугаар ажылдап, эмнээшкиннерни-даа организастап, наркология диспансери-биле харылзаалыг ажылдап тур бис. Школаларда кадыкшыл клубтары ажыттынып тур. Оларның президентилеринге эмчилерни, дуржулгалыг башкыларны соңгуп ап тур бис. Чижээ, Кызылдың № 8 школага октябрь төнчүзүнде кадыкшылга төвү — клуб ажыттынар. Аңаа чүгле ол школа эвес, төрелдер, Енисейниң оң талакы эриинде турар албан черлери, организациялар бактаап киржир. Кызылдың Тыва эки турачылар кудумчузунуң 29 дугаар бажыңында тускай эмчи ажылдап, арагадан хилинчектенип чорууурларга дузалажып турар. Чамдык хамаатылар аңаа эмнедип алгаш, ниити байдалын сегидип ап-даа тур. Ында чүгле арага ишпес кылдыр эмнеп турар эвес, кадыкшыл талазы-биле сүмелерни чонга калып, эмнерни-даа берип турар.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.

Делегейниң ДИПТЕРИНДЕН

БОРИС ЕЛЬЦИННИ УТКААНЫ

ВАШИНГТОН. РФ-тиң Президентизин албан ужурунда тускай уткууру сентябрь 28-те Ак бажыңның чанында ногаан шыкка болган. Үгер-бооларның 21 удаа даштаашкыны боол турда, Россияның болгаш АКШ-тың күрүне гимнилерин күүсеткен. Борис Ельцин, Билл Клинтоннуң үделгези-биле баргаш, хүндүлел таңныылының начальнигиниң айыткалын хүлээп алган соонда, ийи президент чыскаалга шериглерни эргээн. Ооң соонда АКШ-тың Президентизи Дээди российжи аалчыга байыр чедиргеш, Россия-биле АКШ-тың аразынга харылзааларның эрткен болгаш келир үезин тодаргайы-биле чугаалаан. Түңнелинде ол мынча дээн:

Дээрги Президент, Силерниң бистиинге аян-чорук кылып келгениңерге улуу-биле өөрүп тур бис. Бистерниң ийи улузувустуң аразынга идегежириниң болгаш айыыл чок чоруктуң үндезинин бистер кады салыр аргалыг болган бис. Делегейниң идегелдиг келир үезин хандырар дээш бо угланыышкынга боттарывыстың күжениишкиннеривисти үргүлчүлээлиңер.

Каттышкан Штаттарже моорлап көрүңер.

Россияның Президентизи харыы чугаазынга мынча дээн:

Америка-биле база катап ужуражырынга чүректиң ханызындан өөрүп тур мен. Дээрги Президент, Россияның болгаш российжилерниң база мээң адымга чугаалаанымнар чаагай сөстериңер дээш Силерге өөрүп четтирип тур мен.

Бистиң чурттарывыс аразынга буянныг-чаагай харылзааларны калбартыр дээш силерниң үндүрген күжүлерни болгаш салыышкыныңарны Россияда бедии-биле үнелеп турар... Эрткен кыжын Силерниң Россияга аян-чоруңарны, оон соонда-даа болгулаан бистиң ужуражыышкыннарывысты болгаш чугаалажыышкыннарывыс т ы чылыы-биле сактып тур мен. Маңаа, Вашингтонга, ам-даа ийи хүн иштинде ужуражыр болгаш чугаалажыышкыннарны кылыр болгай бис — деп, Борис Ельцин түңнелинде чугаалаан.

Чылыг-чырык хүлээп алыышкын дээш, Дээрги Президент болгаш мындаагылар Клинтон, Силерге, база катап четтирдим, шериглерге четтирдим, мында турар бүгүдээлерге четтирдим.

Ужуражыышкынның байырлыг ёзулалының соонда ийи Президентиниң ужуражыышкыны Ак бажыңга болган.

БАШТАЙГЫ УЖУРАЖЫЫШКЫН

ВАШИНГТОН. Россияның болгаш АКШ-тың президентилериниң чүгле нелдирзиниң баштайгы ужуражыышкыны үжен минута кылдыр планнаттынган турган-даа болза херек кырында 3 шак иштинде үргүлчүлээн. Ол ужуражыышкын эрткен вторникте Ак бажыңга Россияның Президентизин уткуурунуң ёзулалы доозулганының соонда дораан-на болган. «Бистиң чугаавыс шуут-ла ажыы-биле, бо удаада каңгызындан-даа артык ажык болган» деп чугаалап болур. Өг-бүлеге-даа кандыг болур ийик, эки-бак-даа чүве турар болгай... Ынчалза-даа бистер кайывыскадаа чөпшээрешкен бис» — деп, Борис Ельцин РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге чугаалаан.

Сентябрь 27-ниң ийиги чартыында Вашингтонга Россия Федерациязының болгаш АКШ-тың делегацияларының чугаалажыышкыннары калбак составы-биле үргүлчүлээн. Ол үеде президентилер Борис Ельцин болгаш Билл Клинтон олар шериг-политиктиг айтырыгны эң ханызы-биле чугаалажып көргеннер.

АМЕРИК БОЛГАШ РОССИЙЖИ ХООЧУННАРГА

ВАШИНГТОН. «Силер боттарыңарның хууда үлегериңер-биле-ле төөгүнүң шаптаразынныг кадыр-берттеринге Россия-биле Америка кады туржур ужурлуун бадыткаан силер» — деп, делегейниң ийиги дайынының америк болгаш российжи хоочуннарынга Борис Ельцин эрткен вторникте аңаа болган ужуражыышкынга байыр чедирген. Эвилелчилерниң хоочун солдаттарынга байыр чедирериниң ёзулалы Ак бажыңның Кызыл-ак садынга боол эрткен.

ЧЭЭЛИ ДУГУРЖУЛГАЛАРЫ

ВАШИНГТОН. АКШ-че күрүне аян-чоруун кылырының үезинде РФ-тиң Президентизи Борис Ельцинни үдеп чоруур Россияның Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Олег Сосковец болгаш Бүгү-делегей банкызының оралакчы президентизи Уилфрид Талвиц Россияның нефть үлетпүрүнге 500 миллион доллар түңнүг чээлиниң дугайында болгаш бүдүрүлгелерни чаартырын деткиир 200 миллион доллар түңнүг чээли дугайында дугуржулгаларга эрткен вторникте ат салган.

ГФР-НИҢ ЧАЗААНЫҢ ДЕТКИИШКИНИ

БОНН. «Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцинниң массалыг узуткаашкынның чепсектериниң нептеретпес талазы-биле хемчеглерни моон-даа соңгаар ажылдап кылырынче угланган эгелекчи саналын ГФР-ниң чазаа чүүлдүгзүнүп, аңаа байыр чедирип турар. Ол ылаңгыя оларны нептеретпезиниң дугайында керээни хуусаа чокка, ыяапла узадыр дугайында айтырыгны чугаалажып көөрү-биле келир чылдың чазынында конференция эрттирерингe хамааржып турар санал болур. Ол дугайын ГФР-ниң иштики херектер яамызының РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизиниң айтырыгларынга харыыда чугаалап турар.

ИЗЕТБЕГОВИЧИНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ

КНО. Боснияның болгаш Герцеговинаның Президиумунуң даргазы Алия Изетбегович Каттышкан Нацияларның Организациязының Кол Ассамблеязының 49-ку сессиязынга эрткен вторникте чүве чугаалааш, Боснияның мусульманнарынга боо-чепсекти бээрин хоруур дугайында шыңгыы негелдени кылган. Бир эвес КНО боду ындыг хоруушкунну күш чок болдурар шиитпирни хүлээп албас болза, Боснияның мусульманнары «боттарының өннүктеринден» ону чаңгыс талалыг күш чок болдурарын дилээр апаар — деп ол медеглээн.

СОҢГУ-АТЛАНТИКА ЭВИЛЕЛИНИҢ ДЭЭДИ АЛБАН-ДУЖААЛЫ

БРЮССЕЛЬ. Бельгияның даштыкы херектер сайыды Вилли Класстың ээлээр деп турары НАТО-нуң Чиңгине секретарының албан-дужаалы дээрге, Соңгу-атлантика эвилелиниң дээди деңнелдиг албан-дужаалы болур.

Чиңгине секретарь кижи Соңгу-атлантика Чөвүлели (НАТО Чөвүлели) дээр, эвилелдиң Дээди удуртукчу органының хуралдарын даргалаар. Ол ооң-биле чергелештир Соңгу-атлантика кады ажылдажылгазының Чөвүлелиниң (САКЧ) база даргазы боол турар. Ол Чөвүлелде НАТО-нуң 16 чурттары-биле кады оларның чаа эвилелчилери — Төп болгаш Чөөн Европаның күрүнелери кирген. Ол ышкаш НАТО чурттарының удуртукчуларының чыл санында эртер дээди деңнелдиг ужуражыышкыннарынга база даргалаар эргелиг.

Чиңгине секретарь камгалалды планнаар комитеттиң болгаш ядролуг планнаашкынның бөлүүнүң хуралдарынга база удуртулганы боттандырар. Ол НАТО-нуң делегей секретариадын удуртуп башкарар.

НАТО-нуң ийиги дээди эргелиг кижизи — дарганың бирги оралакчызы болур.

НАТО-нуң Чиңгине секретарының албан-дужаалын 1952 чылда доктааткан. НАТО-нуң моон мурнунда Чиңгине секретары Манфред Вернер бодунуң ол албан-дужаалынга тургаш, 1994 чылдың август 13-те мөчээн. Ол бүгүнүң дугайын СЧТА-ның тайылбырында чугаалап турар.

II АЛЕКСИЙНИҢ АЯН-ЧОРУУ

Москваның болгаш Бүгү-российжиниң патриархы II Алексийниң Финляндияга албанның аян-чоруун кылып чорааны ол чурттуң чүгле шажын-чүдүлге болгаш хөй-нииити эвес, харын база политиктиг амыдыралынга улуг ужур-дузалыг болган деп ында онзалап демдеглеп турар. Ооң Финляндияга аян-чоруу неделя ажыг үениң иштинде үргүлчүлээн. Ооң аян-чоруун Финляндияның аңгыланган православ болгаш евангелия-лютеран шажын-чүдүлге чери организастап чоруткан.

(РосИТА-СЧТА-ның медээлеринден).

ШЫНАРЛЫГ ТЫВА ЭТТИ ЭДИЛЕП КӨРЗЕ

Хууда бодал

Бистер угувустан, ханывыстан малчын, аңчы бис. Чеже-даа бажың ашкан эртем-суюлдуг, эрге-дужаалдыг, алдар-аттыг бооп, делегейниң кандыг-даа диптеринге, кандыг-даа күрүнелеринге баргаш кээп, депутат, делегат, сайыт, кым-даа бооп чорзувусса, дедир эглип келир төрээн черивисте дөр сынмас дөргүл-төрел манап орар болгай. Олар — малчыннар, араттар. Оларның эргинин арта базып, аяк шайың аартап, изиг ханын, ужа-төжүн чооглап ора, кодээ амыдыралдан ыракта талыйган болгаш база оларны шоолуг херексевезивистен, бир-ле чүвени эскербес бис. А огнуң ээлери — төрелдеривис ол-ла чүүлдү хүн бүрү билип орза-даа, дөмей-ле ыытташпастар.

Эрткен езунуң кадыг дөңгүзү бистерни аас ашпас кылдыр чаңчыктырып каан. Дөмей-ле, кандыг-даа айтырыг көдүрерге — аас човаа. Чугааның утказын ойзуп орбайн, дыңдаң сегирип аалыңар. Ам куда өйү. Чүс-ийи чүс кижи чыылган кула-дойга ужа кезер бижек тывылбайн баарга, кывын берген кудалар-даа, оглун өглээн кудалар-даа човаанындан хензигие-ле ыпаарлар ийик. Аңаа улай, боттарывыс шээр чүве өзеп аар дээш, өглер кезип, бижек айтырып чеже маңнашпадывыс дээр. А күзүн чишке бода сога бергенде, кара халап! Эътке ылаптыг эт — тыва бижек тывылбас! Тыва бижек он-он чылдар иштинде «хоругдалда» дээрзин боттарывыс миннип чугаалаарындан дидинмес бис. А хоругдал төнчүлүг, хосталгалыг. Чоокта чаа-ла, 40-50 чылдар бурунгаар ооргаларывыста кур алаанда бижектерлиг чордувус. Безин чадаарда кадайлар паштан эът эскенде, сарыг сыптыг «кадайлар кестиин» уштуп. бижектиг эр улусче карак уштап орбас чораан.

Ийе, шаг-төөгүден тыва эр кижиниң хевир-сынын чазаар, хей-аъдын көдүрер эдиниң бирээзи оттук, бижек-ле болгай. Эр кижи чер чоруур дээнде мыйыстан кылган сарыг сыптыг азы тос сыптыг, хынныг бижээн ооргаже азынмаан шаанда, эзеңги тевер эвес. Аалдарга келгеш, өгже кирерде, ооргада бижээн ужулгаш, халаңнады салып аар. Чаңчыл ындыг.

Бичии оолдар кестик эдилээр. Олар өзүп, эр бооп чорда, дарган кижи ам-на улуг бижек соп бээр. Ол шагда эр хиндиктиг кижи бүрүзү бижектиг боору ылап, чүге дизе, мал малдаар, аңнаар. Амыдырал ындыг. Үе өскерилген.

Оттуктуң дигии-биле эглип кээри чөгенчиг. Шагар от, газтыг, бензинниг зажигалкалар ону солаан. А каңдаң кылган бижектиң бо чоокку он-он муң чылдар иштинде солуттунарын билбес бис. Ол дээрге эр кижиниң, ылангыя мал, аңныыр ажыл-агыйлыг эр кижиниң солуттунмас эди. «Ижер, чиири ирт-серге, ижээр чери хос ыяш» деп тывызыктааны ооң бадыткалы. Бистиң адаларывыс, өгбелеривис ийи-чаңгыс «эзеңгизи дыңзааш» содаалажы бергенде, курларында халаңнаан бижектеринче-даа сагыш салбас чорааннар. Оларның медерелинде — бижек-биле чүгле мал, аң соор дээн бодал таңмаланган.

Тыва бижек онзагай уран кылыгларның бирээзи. Ол өске бижектерге дөмейлешпес: ооң бизиниң узуну, сывы-биле барык деη, сөөк адырарда улуг күш үндүрбези-биле сывын ынчаар узаткан. бижектиң бажы шиш боорда, аткаар хертейбейн, бурунгаар үзейген, бистиң ооргазы кылын, чүгле шиш бажынче чугалап баткан. Бижектиң сывын тос азы те, өшкү мыйызы-биле кылган болур. Бижек соккан дарган албан-биле ыяштан хынны база чазап кылыр. Хынның ужу мугур, хырбалааш, бир ужунда кезек черни баг-биле баглаан болур ийикпе, кандыг-бир чүве-биле шап каанда, ужу-бажын чес, хүлер-биле тудуштур дуңзаалап каарга, кижи ужуп-туруп-даа турда бижекте айыыл чок. А эң уран дарганнар мөңгүн сыптыг, хынныг бижекти согар турдулар.

Бижектерниң үнелии — коъш-бижек. Ол дээрге, чаңгыс хында улуг, бичелиг, ийи бижек-тир. Ховар дарганнар харын-даа үш коъш бижекти кылыр турганнар. Үшкү бижекти хынның дүвүнден эскертинмес кылдыр уштуп эккээр кылып каан. Хынның ийи ужу-бажынче сугар бижек база бар чораан. Ол-даа ховар эт турган ийин. Тыва бижектерде өртек-даа бар-ла, бодага дең ийикпе, мөңгүн коъш бижек болза, челер-маңнаар кончуг аътты деңзи караанга деңге базар турган.

Бир солун чүве—ийи дөмей тыва бижек турбаан дизимзе, чазыг турбас-ла боор. Тыва бижек дээрге, ус-шевер дарган кижиниң мергежилиниң, арга-дуржулгазының, чогаадыкчы ажылының түңнели. Дарган кижи демирниң, каңның, чес, хүлер, мөңгүн, алдынның бүгү шынарын, кылган эттиң кадырар аргазын кедергей билир. Соккан бижектиң шын кадырары база уран мергежил. Тыва бижек-биле эът кезерге эмире чок чүвези — ону шын кадырганында. Ооң бизиниң чидиичели амыр ийик, дашка, демирге-даа шалыырга хылыш апаар. Каң ховар шагда тыва дарганнар чүгле бижектиң бизинге каңны сырылап тургаш, кара демирге тудуштуруп каар турганнар. Ол мергежил эгиттинмес кылдыр читкен.

Тывадан тыва бижекти ам бо хүнде кымдан-даа сезинмейн, хостуг топтап көөр дизивиссе, Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде шил адаанче бакылаар апаар бис.

Бистиң национал эдивис — бижек-биле кады ону кылыр уран-шеверлерни төнүп, чидер кылдыр хоругдаан хоойлу — РСФСР-ниң Кеземче Хоойлузунуң 218 чүүлү болгай. 218-ки чүүлдүң бирги кезээнде боо-моңгу эдилээриниң дугайында хоойлуну айыткан. Дараазында, ийиги кезээнде, соок чепсек дижиривис, бижек дугайында чугаа чоруп турар. Кеземче Хоойлузунуң сөөлгү эдилгелерин езугаар мындыг чүүлдү айыткан: кижи кылган кинжалды, финканы азы өске-даа хевирниң соок чепсээн (тыва бижек маңаа хамааржыр) кылырын, бодунга ап чорууурун, садып-саарарын хораан. КХ-ның 218-ки чүүлүн сагывайн, Хоойлу үрээн хамааты кижини ийи чыл чедир хосталгазын казып шиидер.

Ынчалза-даа мындыг чүве база бар. Бир эвес соок чепсек кандыг-бир нацияның национал хевиниң каасталгазы болза, азы тус черниң чурттакчылары аңныыр ажылы-биле холбашкан болза, оларга соок чепсекти чөпшээрээр деп каан. 218-ки чүүлде. Россия иштинде кымнарга бижек эдилээрин чөпшээрээнил? РСФСР-ниң Кеземче Хоойлузунуң тайылбырын ажыптаалыңар. Ында мындыг одуруглар бар: «...чижээ, Дагестанның, Кабардин - Балкарияның, Соңгу-Осетин АССР-ниң, Чечен-Ингуш АССР-ниң база Карел АССР-ниң кодээ черлеринге». Бо-дур-ла, боттарының национал бижээн эдилээрин чөпшээреп каан черлер.

Бистер национал хевивис кеде бердивис, бирээде ол. Ийиде, Тожу, Кунгуртугда улустуң кылыр ажылы-ла ол ышкажыл—аң сүрер. Ынчап кээрде, КХ-ның 218-ки чүүлүнге дүгжүр шупту барымдаа бисте бар ышкажыл. Улуг-ла ажыы чок-даа болза, садыгларда «аңчылар бижээ» бар-дыр харын, а «малчыннар», «араттар» бижээн чүге кылбазыл? Кара-демирден кылган садыг бижээ эътке дыынмас, сөөкке эмирлир, хын чок, черге алыры айыылдыг. Бисте шаг-төөгүден шылгаттынган, дарган соккан тыва бижек барда, чүге албан-биле орус чоннуң шынар чок бижээн эдилээр ужурлуг бис? Бир эвес айтырыг корум-чурум үрекчилери, өлүрүкчүлер, үптекчилер дугайында көдүрлүр болза, тыва бижекти дарган каңдан согарда, садыг бижээн чөвүрээден чазап турар бе? Ол дээрге, хоойлу-дурумнуң кошкаандан болуп турар.

Бо анаа эвес, нарын айтырыгны дарый шиитпирлээрин амыдырал чайгаарла тургузуп келген. Чайын, Наадым хүннеринде Ленин кудумчузун куду баткан аъттыг хөй улус аразында, ооргазында бижек азынган улус бар чорду. Кым-даа, кандыг-даа шагдаа хык-даа диведи. Оларны КХ-ның 218-ки чүүлү-биле буруудадып болур турган-на болгай. Тыва Республика чөпшээрелде кирбээн ийик чоп.

Ам чөпшээрел бээр үе келген. Бистиң республиканы РСФСР-ниң КХ-зиниң 218-ки чүүлүнде чөпшээрел бергени республикалар аразынга улай бижидер. Ол-ла, хөй ажыл-даа чок.

Ийе, бо айтырыгны шиитпирлээринге удур туржур улус хөй. Чон аразында, Чазакта, парламентиде, ылангыя Иштики херектер яамызында. Эпти-ле: «...Бистерге, тываларга бижек тутсур болза шуптувус өлүржүп аар бис ыйнаан» дижирлер кайы хөй. Ол ындыг болбас.

Мээң бодап турарым-биле ооң магадылалы мындыг: Бирээде, тыва чоннуң чурттап эрткен амыдыралы дириг херечи бооп турар, бижекти эдилеп чордувус, төнүп, кырлы бербедивис. Ийиде, эң бөдүүнү-биле алырга, сенде, менде, эр кижи бүрүзүнде бижек барда ону кым өске кижиже анныр деп диттигерил. Үште, Кеземче Хоойлузу езугаар соок чепсек-биле кижи амы-тынынга чедер чорукту эң шыңгыызы-биле шиидери. Бистиң Президентиниң саналы-биле дүүштүр.

Ооң-биле кады бо күзүн Россияның Күрүне думазы чаа Кеземче Хоойлузун хүлээп алыр болза, ол хоойлунуң негелделери шынгыы боору чугаа чок. Дөртте, тыва бижекти кижи бүрүзү кылып, кижи бүрүзү эдилезин дивейн турар мен. Бижек согар дарганнар санныг болгай, кым малчын, арат, аңчы дээрзи база билдингир. Беште, бижек эдилээр болганда, ону чажырган херээ чок, хыны-биле астып алыр. Мооң-биле эр улустуң бижек эдилээр бурунгу езузуң эгидип турарывыс ол. Алдыда, тыва бижек эдилээр дугайында билдингир, кыска, тода доктаал-саавырны парламент хүлээп алыры чугаа чок.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
Ак-Довурак хоорай.

(Гонорарын солунга артырарын диледим).

Байыр чедирип тур бис!

Бистиң ынак ававыс **Союмаа Кыргысовна ХАВАА** бо чылдың октябрь 4-те 50 база ачавыс октябрь 2-де 52 харлаар. Олар Бии-Хем кожууннуң Өөк суурунда хөй чылдарда чурттап, ажылдап турарлар. Ынчангаш ававыска болгаш ачавыска төрүттүнген хүннери-биле изиг байырны чедирбишаан каң дег быжыг кадыкшылды, ажыл-ижинге чедиишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежиин күзеп тур бис.

Уруглары —Анна, Артур, Алёна, Анджела, күдээзи — Мерген, кени — Нина, уругларының уруглары — Меңгилен, Ай-Херел, Эртине.

Бистиң ававыс **Долума Байкараевна САНДАК** биче сеткилдиг, ажыл-ишчи, дузалаачал, үнген-кирген чонун хүндүлээр, ажы-төлү бистерни, бут кырынга тургузуп, чоннуң чоон оруунче киирип каан. Ол бо хүннерде хүндүлүг дыштаныылгада, бистерниң, ажы-төлүнүң аразында чурттап чоруур, улус өөредилгезиниң хоочуну.

Ол үжен ажыг чылдар иштинде башкылап ажылдап, «А» деп үжүк билбес ажы-төлдү бижиир, санаар, номчуур кылдыр өөредип, эртем-билигниң бирги чадазын артап, ажып эртеринге дузалап келген. Ынчангаш ынак ававыска ооң байырлалы—Башкылар хүнүн таварыштыр байыр чедирип, аас-кежикти, кадыкшылды, омак-хөглүг чоруурун күзедивис.

Уругларындан.

БАШКЫЛАР ХҮНҮ-БИЛЕ!

Баян-Кол ортумак школазынга 1969 чылда ажылдап турган болгаш амгы-даа үеде ажылдап турар башкыларга оларның байырлалы — Башкылар хүнү — октябрьның бежин таварыштыр чүректиң ханызындан байыр чедирбишаан, оларның буянныг-чаагай ажыл-ижинге улуг-улуг чедиишкиннерни, аас-кежиин күзеп тур бис!

1969 чылдың доозукчулары.

ЧАРЛАЛДАР

«ГАЗ-69»: САДЫП АЛЫҢАР!

Сес олуттуг «ГАЗ-69» автомашинаны садып алырын саналдап турар. Ол автомашинаның мотору, шимчээр кезээ, дугуйлары —«УАЗ-469» автомашинаны. Автомашинаның ниити байдалы тергиин эки, заводтан чаа үнгени-биле дөмей, өртээ —шоолуг эвес. Машинаны садып алырын күзээннер **2-48-10** телефонну ажыглап болур.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

Тыва-моол үлетпүр-садыг «ТЭС» компания кол экономисти, электрикти, каппакчыны, пөс-таавы бүдүрер херекселдерге ажылдаар тускай мергежилдиг кижилерни болгаш оларга өөренирлерни кээрп-биле дарый чалап тур.

Компанияның адрези: Кызыл хоорай, КАЛИНИН КУДУМЧУЗУ, 140, телефон 4-10-25.

Өөредилге-курс комбинадының автошколазының 1993 чылдың сентябрь сесте Вячеслав Шири-Базырович Оюннуң адынга тывыскан «Д» категорияның № 0712563 АД чолаачы шынзылгазының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ТЕЛЕФОННУ АЖЫГЛАҢАР!

Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайның болгаш районнар төптериниң абонентилериниң кичээңгейинге телефон-телеграф станциязының дыңнадыры болза: амгы үеде Кызыл районнуң суурларынче болгаш районнар төптеринче, Абакан хоорайже автоматтыг телефон харылзаазын дамчыштыр харылзажырда дараазында номерлерни долгаар.

Сукпак	— 95XXX
Элегес-Аксы	— «8» 249000XXX
Кара-Хаак	— «8» 24600XXX
Кур-Чер су	— «8» 24800XXX
Шамбалыг	— «8» 24700XXX
Чадаана	— «8» 234XXXXX
Самагалдай	— «8» 238XXXXX
Шагаан-Ары	— «8» 236XXXXX
Бай-Хаак	— «8» 237XXXXX
Абакан	— «8» 39000XXXXX

XXX, XXXXX дээн черлер болза абонентилер телефоннарының дугаарлары-дыр.

***

Телефон-телеграф станциязының Кызыл хоорайның болгаш Тыва Республиканың районнарының төптериниң абонентилериниң кичээңгейинге дыңнадыры болза, амгы үеде Россия Федерациязының чөөн талакы угланыышкынынче автоматтыг телефон харылзаазын дамчыштыр дараазында хоорайларже хостуу-биле үнүп болур арга бар апаргач:

1. Благовещенск	— «8» 41622 XXXXXX
2. Владивосток	— «8» 42322 XXXXXX
3. Иркутск	— «8» 39522 XXXXXX
4. Магадан	— «8» 41322 XXXXXX
5. Улан-Удэ	— «8» 30122 XXXXXX
6. Чита	— «8» 30222 XXXXXX

XXXXXX дээрге, абонентиниң телефону-дур.

«Телефон дамчыштыр чугаалажыры —хууда барып ужуражырындан дыка чиик болур!».

Аржаанчылар сүмелеп тур

УУРГАЙЛЫГ АЗЫ УЗУН-КАРА-СУГ

Алыс төрүттүнген черим Уургайлыг болгаш бо черниң төөгүзүн шагдан бээр сонуургап, билип алыксап чораан мен. Маңаа аржааннап, дыштанып турган кыска үем иштинде улуг назылыг кырганнар-биле чугаалажып таныштым.

Ам бо үеде 71 харлыг-даа бол, ам-даа сеткили сергек болгаш омак, бүдүштүг Дамба-Сүрүң Окай-оолович Ховалыгның бо аржааның тывылган төөгүзүн, ам бодунда кысказы-биле номчукчулар силер бүгүдеге бараалгадыйн.

Алыс боду Чөөн-Хемчиктиң Хорум-Даг сумузу чурттуг кырган. Бо Уургайлыгга 1939 чылда Хорум-Дагдан 14 харлыг тургаш ада-өгбелери-биле көжүп келгеш, бо черге мынча назылааже чурттап, ажылдап келген кижи. Ол үеде бо аржаан девискээрин Уургайлыг деп адавайн турган. Анаа-ла Узун-Кара-Суг — чиге адыла ол ийин.

Шору эр апарган Дамба-Сүрүң бо чурт-девискээрни ылап танып, өөренип, кожа-хелбээ аалдарны аъттыг, чадаг эргип кезип, мал кадарып, чон-биле таныжкан.

Ам бо турар аржаанның үстүнде баткан хем аксының бичии кыдыы, дөргүнекке база-ла Чөөн-Хемчиктиң Алдыы, Үстүү Ишкиннер болгаш Ийме, Баян-Тала ынчаар чурттап чораан арат Монгуш Шоюшкак деп кижи чурттап турарын билип, таныжып алган. Ол үеде хүу ажыл-агыйлыг көшкүн арат уруг-дарыы-даа хөй, мал-маганы-даа элбек кижи болган. Ам ол ирейниң үре-садызы амгы Кызыл кожууннуң Кур-Чер суурда 72 харлыг Омдарый Монгуш уруг-дарыы-биле, харын-даа уругларының уругларын аадып. чайгап чоруур буян-кежиктиг хүндүлүг кырган-аваларның бирээзи ол ийин.

...Ынчан 1914 чылда бо Узун-Кара-Сугга, амгы Уургайлыгга, алдын тывыкчызы англи сөөктүг кижи келгеш, шинчилел ажылдарын кылган соонда, хөй-ле көрей, кыдат ажылчыннарлыг бо черге алдын тывыжын эгелээн чүве-дир... 1930 чылдар эгезинде бо черге Тутатчиковтар көжүп кээп, турумчуп чурттай берген. Алыс боду татар сөөктүг кижи. Ол үеде бо черге улуг эвес сууржугаш турган. Черле ниити саны 80 ажып турар орус, тыва, татар сөөктүг чон кожа-хелбээ чурттап турган. Оларның кол-ла кылыр ажылы—мал-маган, ногаа, картошка, кылбыш өстүрери, тарыыры. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, амыдырап-чурттаарынга херек бүгү ажылдарны демнежип кылып чорааннар.

Үстүнде бижээним алдын тывыкчызы англи киживистиң ажыл, амыдыралының түңнелинде бо Узун-Кара-Сугнуң элээн өрү хөй-ле уургайлар көстүп келген. Оон салдары-ла ол боор, бо черни Уургайлыг деп адай бергени ол. Орус чон боттарының дылынга эптештир ук черни Арголик деп адай берген. Уургайлыг-Арголик деп адаарга, дөмейлешкээ маргыш чок болгу дег. Демги Тутатчиков деп киживис кадыр дагдан узун ыяш шоргалар кылгаш, арыг кылаң кара сугну оон бадыргаш, бодунуң инектерин суггарар кижи болган. Ынчан-даа ол сугну аржаан шинчилиг деп бодавайн турган. Оон 1976 чылдан эгелеп бо Эмиг-Тей деп черден агып үнүп чыдар сугнуң аржаан шинчизи билдине берген.

Бо аржаанның төөгүзүн чугаалаан хүндүлүг кыргавывыс Ховалыг Дамба-Сүрүң ол-ла чылын, кожазы малчын Монгуш Дадар-оолдуң ооргазы аарый бээрге, үрелген шоргаларны арай деп көдүрүп тургаш, катап туружунга салгылааш, 7 хонук иштинде кожазын шорга адаанга аржааннатканының түңнелинде каң-кадык болган. Ол амгы үеде малчыннавышаан хевээр. Оон соонда-ла чон эвээш-бичелеп бо аржаанга эмнедир апарган.

Новосибирск хоорай чурттуг, алыс бо черде төреллерлиг Иван деп адаар, буду багай орус эш маңаа киргеш, база сегээн. Түңнелинде өөрээнинден аржаан дөзүнге алдын шак салып кааш, каң-кадык чана берген. Новосибирскиге баргаш, солун, сеткүүлге бо аржаанның ачы-буяның дугайын ол бижээн дээр чүве.

Дараазында чылын ол-ла хоорайдан бөлүк аржаанчылар келгеш, база-ла сегип чанганнар. Демги сегээн орузувустуң шөйүп кааны сывырындак демирлери-биле ам-даа аржаан бажынга чедир туттунуп кылаштап тур бис. А бистерниң боттарывыстың ук аржаанның чаагайжыдылгазынга кылган ажыл-херээвис улуг-ла көзүлбес ийин.

Дараазында бо аржаан девискээриниң экологтуг байдалының дугайында шыңгыы айтырыглар дугайында кириптээл. Ол дугайында бо талазы-биле барган хүнүмде-ле эскердим. Чаа аржааннап келген кижи-ле бодунуң майгынынга таарыштыр чаш талдарны, хадыңнарны саглаңнадыр кескеш, сөөртүп эккээр чорду. Ол үеде бо кижиниң хан-дамырын балды-биле үзе шаап турган ышкаш боор. Ам канчаар, майгын тип алыр дээн улуска белеткеп каан ыяш бар эвес, бо сезонда ону эрттирип каалы. Келир чылын ол дугайты Таңды кожуун чагыргазы хөйнү-ле аазаан болдур ийин. Катап баргаш көөр-ле бис ыйнаан.

Бо хамык таарымча чок чүүлдерни өөренип көргеш, кожа майгыннар ээлери сүмелешкеш, ийи башкының база бир дыштаныкчының (бо материалдың авторунуң) бот-идепкейи-биле ол үеде аржаанда дыштанып турар чоннуң ниити хуралын улуг ажык шөлге башкыларым ТДЛТЭШИ-ле эртем ажылдакчызы Галина Хомушку, Улуг-Хем кожууннуң Торгалыг ортумак школазының улусчу чаңчылдар башкызы Д. Конгар болгаш Тываның хамнар ниитилелиниң даргазы Дугар-Сюрюн Ооржак баштап эрттирди. Ук хуралдың шиитпирин Таңды кожуун чагыргазынга үстүнде бижээн ийи башкывыс албан-биле чедирген. Бо хуралдың шиитпирин үндүрерде, Улуг-Хем кожуунда хуужудулга талазы-биле даргавыс Ооржак Дудак Хунаевич база Зинаида Тюлюшевна Дудак улуг дузаны чедиргенин демдеглээр апаар.

Ол хуралдан мындыг шиитпирни хүлээп алган:

— майгыннар турар черден аржаан бүрүзүнге чадатепкииштерни база бичии көвүрүгжүгештер кылырын кожуун чагыргазындан дилээр;

— бо аржаанга бичии «дерги садыы» кылырын, аңаа хлеб, дус, шай, таакпы, оон-даа өске хереглел барааннарын бо черге үргүлчү садарын хандырар;

— кылаштап шыдавас чамдык аарыг чонга үстүкү аржааннардан тускай хоорзалар-биле ук аржаанны черниң ортузунче бадыргаш, тускай эр, херээжен кабиналарны тургузары чугула;

— амгы үеде аржаан девискээри бокталып баксыраан, аңаа кожууннуң санэпидстанциязының хыналдазын кылыр;

— кожууннуң культура килдизинден кино, концерт, оюн-тоглаа эрттирерин 3—4 хонгаш-ла кылырын дилээр;

— аржаан девискээринде турар арат ажыл-агыйлыг кижиниң картазын өскерткеш, өске чоок девискээрни ук кижиге бээр. Бо дугайты Чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитеттен дилээр;

— арат ажыл-агыйлыг кижиниң девискээринде электри дамчыдылга шугуму бар болганын барымдаалааш, аржаан девискээринге оода 4 «кобрадан» салып бээрин дилээр.

Бо хуралдан хүлээп алган шиитпиривистиң күүсеттинеринге Таңды кожуун чагыргазының удуртукчулары база Президентивистиң Таңдыда төлээзи Ольга Сергеевна Кууларның киржилгези аажок улуг болур боор дээрзинге бүзүреп артывыс.

Александр КОНГАР.
Улуг-Хем кожууну.

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

МЕХИКО. (РосИТА-СЧТА-Спорт). Байдарка болгаш каноэ дээр, хемелер-биле Мехикога бооп эрткен делегей чемпионадының маргылдаазынга российжи спортсменнер сөөлгү хүнде ийи алдын медальды чаалап алганнар. Анатолий Тищенко, Сергей Гороби, Сергей Верлин болгаш Виктор Денисов оларның башкарган хемези 200 метрни 32, 180 секундада эрткеш, бирги черни ээлээн. Оларның соондан Румынияның болгаш Украинаның экипажтары кээп ийиги, үшкү черлерни ээлээннер. Оларның көргүскен түңнелдери дес-дараалаштыр—32,308 болгаш 32,452 секундалар болган. Ол ышкаш каноэ-хемеге маргылдаага база-ла российжи спортсменнер (Павел Коновалов, Андрей Кабанов, Сергей Кемеров, Александр Костоглод) дистанцияны 35,412 секундада эрткеш, тиилекчилер болганнар. Мөңгүнну венгрлер (35.524), хүлерни — чехтер (36,020) чедип алганнар.

Белоруссстар хүндүткелдиң чадазының дээди туружунче ийи удаа көдүрүлгеннер. Сергей Калесник байдарка-хемечилерден бирги черни алган (36,737), ооң соондан Венгриядан келген Винце Фехервари (37,445) болгаш испан Мигель Гарсия (37,541) келгеннер. Российжи Сергей Галков бешки черни (37.961) ээлээн.

200 метрге каноэ-хеме-биле маргылдаага Александр Масейков биле Дмитрий Довгаленок олар кымнардан-даа дүрген бооп, тиилээн—39,792 сек. Оларның соондан Венгриядан спортсменнер 40.000 секундада болгаш французтар—40.400 секундада хемелээш кээп, ийиги болгаш үшкү черлерни алган.

Ийи кижи башкарган байдарка-хеме-биле маргылдаага Россиядан Георгий Цубильников биле Галков олар дөрткү черни алганнар (36,324 с.). Ынчаарга баштайгы үш шаңналдыг черлерже ийи кижи башкарар каноэжилерден Польшаның төлээлекчилери (Мацей Фремймут, Адам Висоцки) —36,156, Румыниядан (Ромика Сербан, Даниэл Стожан)—36,180 с. болгаш Германиядан (Кац Блюм, Торстен Гутше) —36,324 секундада эрткеш, бүзүрелдиг үнгеннер.

Арткан хевирлиг маргылдааларга тиилекчилер болганнар: каноэ-хемеге —Николай Бухалов (Болгария)—41,869, Михаил Сливинский (Украина)—42,281, Костоглод—43,797 секунда.

Херээженнерден. Чаңгыс кижи башкарар байдарка-хемеге Рита Кибан (Венгрия) — 42,904 с. Ийи кижи башкарар каноэ-хемеге Кибан-Ева Лаки (Венгрия) — 40,252 с. Дөрт кижи башкарар каноэ-хемеге — — Венгрия (37,120) тиилээн.

Түңнелинде программаның 32 хевиринге кымнардан-даа хөй 20 медальдарны (6 алдын, 12 мөңгүн, 2 хүлер) венгрлер чедип алганнар. Немецтерде 9 (4, 2, 3), российжилерде 4 (4, 0, 0) медальдар бар болган.

СЛОВАК КОМАНДА ТИИЛЭЭРИНГЕ БЕЛЕН

БРАТИСЛАВА, сентябрь 29. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Валерий Ржевский.) Словакияның Хоккейжилер эвилелиниң күскомунуң хуралынга республиканың кол командазының делегей маргылдааларынга белеткенириниң күштелдирериниң программазын чугаалажып көрген Октябрь эгезинде шенелде оюннарының үезинде национал чыынды команданың ойнакчызы деп эргени ооң киржикчилеринге тыпсыр болгаш оларның эрге-хүлээлгелерин тодарадыр.

Хоккей эвилелиниң президентизи Ян Митошинка команданың кежигүннеринге спортсменниң мораль-психологтуг бызыг туружунуң дугайында лекцияны номчуур болгаш канчаап профессионал атты чедип алырының, бодунуң арга-мергежилин канчаар бедидериниң талазы-биле сүмелерни бээр.

Хоккей эвилелиниң удуртукчулары делегей маргылдааларынга киржири-биле лаштыкыда ойнап турар боттарының «профессионалдарын» база келдирерин планнап турарлар.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чарлыышкын» 9.30, 12.20, 15.10, 18.00 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Кээргел чок кижилер» 10.00, 14.00, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Мафиядан дезер» 15.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Хыйыр көрүнчүктер хааннаашкыны» 9.30 шакта; **«Чаа Одеон»** 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай чагыргазының иштики херектер эргелели болгаш Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы ИХЯ-ның пенсионери

Галина Сергеевна
БАИРНИҢ

амыдыралының 45 чылында элекке мөчээни-биле холбаштыр мөчээн кижиниң дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000 — АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б Монгуш, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрукчулер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадылары дээш авторлар боттары харысалгалыг

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 14.585. Индекс 54240. Чагыг № 35 — 215.